

עדיית זרטל מאולם בית העם אל כותל בית המקדש: זיכרון, פחד ומלחמה (1960–1967)

... חשנו כאילו השחרור הוא אשליה, שכן מאומה לא יוכל לעולם להיות כה טוב וטהור כדי מחיקת העבר; וצלקות העלבון תישארנה לנצח בנו ובזכרונותיהם של אלה שהיו פה ובמקומות האחרים בהם קרו הדברים, ובסיפורים שעוד יסופרו. כיוון שלעולם לא יוכל אף אחד – זוהי זכותו האיומה של דורנו, של עמי – אף אחד לא יוכל לתפוס טוב מאיתנו את טיבו הממאיר של העלבון המתפשט כמגיפה... העלבון הוא מקור נצחי של רוע. הוא מנתץ את גופם ונשמתם של הנדכאים...; הוא עולה ופושח כרשעות במדכאים, מנציח עצמו בקרב הניצולים, וטוהה קוריו באלף דרכים נגד רצון הכול, כצמאון לנקם, כהתמוטטות מוסרית, כשליה, כעייפות, כוויתור (לוי 1979, 11).

עלבון גדול לעולם אינו נמחק, כתב מי שהיה אסיר אושוויץ פרימו לוי, עד סמכותי במיוחד בנושא. זיכרון ההשפלה הממאיר מנתץ את הגוף והנפש, מוליד רוע ושנאה ומסמן לעד הן את קורבנות הרעה הן את מבצעיה. זוהי, במובן מסוים, מורשתו של פרימו לוי, שנכתבה אחרי שחרורו ממחנה ההשמדה. מאוחר יותר, באקט מושהה של הרס עצמי, איבד פרימו לוי את עצמו לדעת, והפך בכך את מלותיו מוחשיות להחריד. טיבו, השפעותיו ותפקודיו של זיכרון טראומטי, במיוחד זיכרון של קטסטרופה אנושית ענקית כמו השואה, הם עניינה של מסה זו; המקרה המסוים שייבחן כאן הוא הזיכרון הישראלי של השואה בהקשר של הקונפליקט הישראלי-ערבי, וליתר דיוק גיוסו של זיכרון השואה לשירות הפוליטיקה של ישראל במסגרת הזמן שמלכידתו ושפיטתו של אדולף אייכמן בשנים 1960–1962 ועד למאורע של מלחמת יוני 1967 ("מלחמת ששת הימים"), ושיח השואה הספציפי שהוא ייצר. זהו גם מקור הכותרת של המאמר, המשרטטת מסגרת זמן זו. "בית העם" בירושלים היה המקום שבו שפטה מדינת ישראל את הפושע הנאצי, ואילו קיר האבנים שנחשב לכותל בית המקדש ואשר היה לאתר לאומי-דתי יהודי מרכזי, נבכש במהלך פריצת הכוחות הישראליים לירושלים המזרחית, נוכס מיד על ידי הרשויות, והפך לסמלה של "מלחמת קודש" זו בתוארה הכפול: מלחמת גאולתם של חבלי המולדת הקדומים והמקודשים, והמלחמה שמנעה שואה חדשה מישראל.

במאמר זה לא אעסוק בהשתלשלות האירועית של שני המאורעות הללו – נושאים שעליהם נכתב לא מעט, אלא אדון במימד השיח שלהם, בתפקידם בעיצוב הזיכרון הישראלי והזיכרון היהודי של רצח יהודי אירופה במלחמת העולם השנייה, ובדיאלקטיקה של ההשפעה ההדדית של זיכרון בניו ומפורש זה על המאורעות באמצעות בינוי אל תוך הקונטקסט של הקיום הישראלי. בכונתי לטעון, שבעוד שמשפט אייכמן היה נקודת מפנה ביצירתם ובעיצובם של זיכרון ישראלי ספציפי ושל נרטיב פוליטי של השואה, היתה מלחמת יוני 1967, ובמיוחד "תקופת ההמתנה" שקדמה לה, השרדה שבו נבחן ויושם לראשונה שיח זיכרון זה בהקשר של מלחמות ישראל.

בין שלכידתו ושפיטתו של אייכמן שברו שתיקה רשמית מאורגנת סביב השואה או רק העלו את

* גירסתו הראשונה, באנגלית, של מאמר זה נכתבה בעת שהותי ב"מכון ארצות-הברית לשלום" בושינגטון. גירסה זו מתפרסמת בגיליון מס' 69 של כתב-העת *Representations*, מארס 2000. תודתי העמוקה נתונה לגיא בן-פורת על עזרתו הרבה ומלאת החשאה בהכנת המאמר.

הדיבור על אודותיה לשלב חדש,¹ אין חולק על כך, שבהקשר הישראלי שינה המשפט את שיח השואה וחולל תמורה עצומה בתפיסתם העצמית של הישראלים. דברי המשורר בתום חודש למשפט, כי "איש מאתנו לא יצא מכאן דומה לעצמו" (גורי 1963, 73), אף שיכלו להיקרא בזמנם כשגרת לשון, נתבררו כבעלי תוקף ועומק לאורך ימים. המשפט היה גם ציון דרך בעיצובה של התרבות הפוסט-שואתית המערבית ובמאמץ להתמודד עם ההיסטוריה ועם הזיכרון של השואה. מה שאיים להיות, בעיני מבקרי המשפט ערב פתיחתו ומי שלא קיבלו את עצם זכותה של מדינת ישראל לשפוט את אייכמן, "מחזה-פאסיון בתחפושת של משפט... ביווי צורות החוק",² היה לימים בעיניה של מבקרת התרבות סוזן זונטאג, במסה שכתבה ב-1964, "יצירת האמנות המעניינת והמרגשת ביותר של עשר השנים האחרונות", משפט שהיה "בראש ובראשונה מעשה גדול של מחויבות באמצעות הזיכרון והידוש היגון, אך עטה על עצמו צורות של לגאליות ואובייקטיביות מדעית".³

מראשיתו הגלויה של המאורע, מהכרזתו הקצרה של בן-גוריון בכנסת ב-23 במאי 1960 על לכידתו של אדולף אייכמן ושפיטתו הצפויה בירושלים לפי חוק "עשיית דין בנאצים ובעורריהם" (1950), היה זה מאורע מהפך תודעה. סופסוף היה אפשר להתמודד עם השואה, להביט בה, אבל מפרספקטיבה מאוד מסוימת – מעמדה של כוח, של ריבונות ושל שליטה. כפי שמפעל בניין האומה הישראלית דרש תחילה "שכחת" העבר או חלקים ממנו, כניסוחו של ארנסט רנאן, או מה שבנדיקט אנדרסון כינה "אמנזה-קולקטיבית", המפעל הלאומי הישראלי של בן-גוריון נזקק עתה, בתום תריסר שנות ריבונות, לחישולם של זיכרונות חדשים בהתאמה לדיוקנו המסוים ולמטרותיו. בכוח השתנותם במרחב הלאומי – באמצעות אסטרטגיות שיח שונות – של זיכרונות תבוסה ומוות וצמיחתם לכדי טקסי חניכה לאומיים-מיתיים, הנחגגים בתור פולחן מבחן ולידה מחדש, יכול היה עכשיו גם משפטו של אייכמן, תחת פיקוחו הצמוד של בן-גוריון, לשמש הכלי המושלם לניסוחה של הפרדגוגיה הלאומית הגדולה שלו. חוסר האונים המוחלט של יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה יכול היה לשמש עתה "מטאפורת נגד" לשיח של הכל-יכולות הישראלית ואף בתור צידוקה המוחלט. רק המדינה היהודית יכולה להגן עתה על הדם היהודי, ולשמש אזהרה "לכל הפוגרומשצ'יקים תחת השמש" כי "אין דם יהודים הפקר עוד", כתב עורכו של העיתון ידיעות אחרונות במהדורה מיוחדת, שהתפרסמה ביום שבו הודיע בן-גוריון על לכידתו של אייכמן. "היטלר כמעט והוכיח לעולם שדם יהודי מותר הנדו. והראיה: השמיד מיליוני יהודים, שדמם לא ננקם עד עצם היום הזה, אפילו לא במקרה אחד ויחיד... באה תפיסת המשמיד הנאצי על ידי שרידי העם המושמד, והעמדתו לדין צדק יהודי בארץ כדי להוכיח לכל הפורעים, הגרמנים והבלתי-גרמנים, החומים, לבנים, ארומים, שחורים, ולכל אלה שכבר הכינו עצמם לתפקיד של משמיד יהודים לעתיד לבוא... כי עתידם להיחפס על ידינו וליתן בפני משפט יהודי את הדין" (ההדגשות במקור) (רוזנבלום 1960). עיתון הצהרניים האחר, מעריב, יצר חיבור הדוק עוד יותר בין אובדנה של יהדות אירופה לבין הכוח הישראלי. "מכל תהומות השכול היהודי, נכתב במאמר המערכת של העיתון, "מכל תלי-אפרי-השרופים, מכל בורות-הקבורים-ללא-שם עלתה ובקעה אתמול הועקה האילמת אשר הרעידה את כל בית-ישראל: אל נקמות ד', אל נקמות הופיעו!... האיריות שבמעצמות תבל לא הצליחו ללכדו. בחורי ישראל – הצליחו... במערכה עם המוח היהודי, עם הרצון העז שלנו לתפוס, עם אומץ הלב של אנשי הביטחון הישראליים – נכשל... ודין צדק ייעשה בו עתה, כיאה למדינת משפט. וכיאה למדינת יהודים, שמיליונים מבוניה ולוחמיה הפוטנציאליים נטבחו בפקודתו של אייכמן... המשפט לא זו בלבד שיעשה צדק וישמש אות אזהרה לכל רוצחי עמנו ורודפיו כי השג תשיגם יד הצדק היהודי. הוא גם ישמש שיעור לדוגמה לכל הדור, דור המדינה, אשר לא ידע את אייכמן ואת אסון השואה: מה קרה את עם ישראל, וכיצד קמה מדינה זו על עפרם [כך?]" וקברותיהם של שישה מיליונות קורבנותיו" (ההדגשות במקור) (מעריב 1960). מאורע אייכמן כולו, כלומר, הלכידה עצמה, ההכנות למשפט, המשפט ומוצאותיו, נהפכו בדיבור הישראלי סמל לריבונות ולכוח הישראליים, לגבורה ואף לגבריות ישראלית מסוג חדש, שהואצלה לחברה הישראלית כולה. "הרגש הבהול והפרימיטיבי של הצימאון לנקמה – זהו נשקו של החלש", כתב פרשן מרכזי של המשפט, "לעומת זאת החתירה העקבית לעשיית דין צדק ואורך הרוח למיצוים השקול של תהליכי המשפט – אלה מעידים על גבורה נפשית, חוסן מוסרי ואף אופי גברי. התרשמתי כי הן השופטים היושבים על כס-הדין, הן ההמונים בארץ כולה מפגינים תכונות אלו" (פראגר 1961).

1 ראו לעניין זה חיבוריהם הרלוונטיים של צ'רלס ליבמן ואליעזר דון יחיאל, תום שגב, דליה עופר, אניטה שפירא, נילי קרן ועוד.

2 דברים אלה נכתבו בעיתון ושינגטון 1908, והם מצוטטים אצל נוביק (Novick 1999, 129).

3 Sontag 1964, 118-123; מצוטט בשינויים קלים אצל להב 1999, 206.

4 אני שואלת מונח זה ממאמרה של יעל זרובבל (Zerubavel 1989, 72).

הטון נקבע: יש לזכור את קורבנות השואה, "בוניה ולוחמיה הפוטנציאליים" של מדינת ישראל, שעל אפרם ומתוכם קמה המדינה, כמטאפורה, כלקח נורא-יהוד לדור המדינה ולעולם כולו, שדם יהודי שוב לא יהיה הפקר, וישראל שומר עליו ונוקם; לא רק "חידוש היגון" על החורבן, אלא "מחויבות באמצעות הזיכרון", כניסוחה של זונטאג; זיכרון בשירות הפוליטיקה, בשירות המדינה. שליטה – על הזיכרון ועל השתלשלותם של כל המהלכים הקשורים למאורע אייכמן – היתה מלת מפתח. בן-גוריון, שהורה על לכידתו של אייכמן, שמעשה יחיד כמעט, ללא ידיעת עמיתו, תמך בתכנון ובביצוע של מפעל תפיסתו וחיטפתו, שהיה האדריכל, המנהל והמפקח על הביצוע של ההכנות למשפט ואחר כך של המשפט עצמו,⁵ היה גם הרוח והיד המכוונת בתהליך יצירתו של שיח ישראלי חדש של השואה מתוך פרספקטיבה של כוח. אף שהוא עצמו התבטא בציבור באופן מדוד ומחושב ולא הרבה להופיע יתר על המידה, ניכרו טביעות אצבעותיו היטב. רשימות, מאמרי דעה, מאמרי מערכת, נשאו את חותמו. הוא הרבה לדבר אל הציבור הישראלי באמצעות ראיונות שהעניק לעיתונות חוץ ואשר תורגמו ופורסמו בעיתונים המקומיים. בריאיון ראשון לעיתון בריטי, אחרי הכרזתו בכנסת על לכידת אייכמן, פרש בן-גוריון את השקפתו בעניינים העיקריים, שעוררו לכידת אייכמן בידי ישראל ומשפטו הצפוי בה. כלפי אלה שטענו כי ישראל לא היתה קיימת בעת שביצע אייכמן את פשעיו, שהפשעים בוצעו באירופה, ואשר על כן לא מדינת ישראל היא שצריכה לשפוט את אייכמן, הגיב בן-גוריון בבוז ובאמירה הכוללת, ש"יהודים בבריטניה ובישראל, המתנגדים לשפיטתו של אייכמן בישראל, לוקים ברגש נחיתות אם אינם מאמינים שליהודים ולישראל יש אותן הזכויות כמו לאומות אחרות" (בן-גוריון 1961). הוא חזר לאחור מכן שוב ושוב על התיבה "רגשי נחיתות", שיוחסה בדרך כלל בשיח הציני-ישראלי ליהודי הגולה, כלפי כל דבר ביקורת בנושא אייכמן ויכולתה של ישראל לשפוט כראוי. מערכת המשפט בישראל אינה תלויה בממשלה, הוא קבע, המשפט יהיה פתוח לכל, וכל מדינה שתצוה לשלוח משקיפים למשפט תוכל לעשות זאת. אין עונש גדול דיו לאייכמן, הוא הוסיף, אולם אנו רוצים שהמשפט יחנך וילמד את בני הנוער שלנו. המשפט חיוני גם מפני שהעולם החל לשכוח את זועות הנאצים (שם). אולם כבר ביריית הפתיחה הזו, הוסיף בן-גוריון ממד אחר למשפט. כאשר נשאל על ידי המראיין למה התכוון כאשר אמר, כי המשפט חשוב כיוון שהוא יחשוף עובדות הנוגעות לשכניה הערבים של ישראל, השיב בן-גוריון כי התכוון במיוחד למצרים, שם מתחבאים נאצים רבים. "כאשר אני מאזין לנאומו הנשיא המצרי על יהדות העולם השולטת באמריקה ובמערב, נדמה לי שהיטלר מדבר" (שם).

ערבים = נאצים

זו לא היתה הפעם הראשונה שבן-גוריון יצר את המשוואה ערבים=נאצים או השווה מנהיגים ערבים להתגלמות של הרוע המוחלט, אדולף היטלר; אולם בדרך כלל השתמש בן-גוריון בסוג זה של רטוריקה בחוגים סגורים של ההנהגה הפוליטית, בקרב מפקדי הצבא או בהתכתבויותיו האישיות. הוא פעל כך לרוב בשעות של משברים פוליטיים או אישיים, כאשר חש כי עליו להפעיל את הנשק הסופי במאבקי הפוליטיים, או כדי להציל את שלטונו או כדי לכפות את דרכו על עמיתו. עוד לפני מלחמת 1948, דיבר בן-גוריון על האפשרות של חורבן יהודי נוסף, הפעם בארץ-ישראל. בכינוס הוועד הציוני הכללי בציריך בשלהי אוגוסט 1947, שעה ציונית הרת גורל – ערב הכרעת ועדת האו"ם בשאלת ארץ-ישראל והזמן בו מוחזרים ניצולי השואה פליטי האנייה "אקסודוס" לאדמת גרמניה, הציג בן-גוריון בפני עמיתיו להנהגה את תחזיתו הקשות בדבר מלחמה בלתי נמנעת, העומדת לפרוץ בכל רגע בארץ. כדי להשיג שליטה על בניית הצבא היהודי ותקציב לרכישת נשק, השתמש בן-גוריון בטיעון שאין בלתי: הערבים הם לגול של הנאצים; "לא מתנגדים פוליטיים [הבריטים] יעמדו מולנו, אלא תלמידיו ואף מוריו של היטלר, היודעים דרך אחת – ודרך אחת בלבד – בפתרון הבעיה היהודית: השמדה טוטלית [...] מטרת ההתנפלות הערבית עכשיו אינה שוד, טרור, הפסקת גידולו של המפעל הציוני, אלא החרבת המפעל הציוני כולו".⁶

5 כאשר כתבה זאת חנה ארנדט בספרה (Arendt 1963) היא הותקפה על שנאת עצמה ושנאת עמה. ראו, בין השאר, זרטל 1999, 159–168; לעומת זאת, ההיסטוריון הבריטי יו טרבור-רופר כתב זאת כבר ביום פתיחת המשפט, במובן מסוים מפי בן-גוריון עצמו, כדברי שבח למדינתו ה"כבידה" של בן-גוריון. ראו מאמרו של טרבור-רופר על "משמעות משפט אייכמן כלפי היהודים והעולם", סנדיי טיימס, 9.4.61 (ובתרגום מלא בדבר, 11.4.61). עדות על מעורבותו של בן-גוריון בהכנות למשפט ובעבודתה של לשכה 06 השמיע מיכאל (מיקי) גולדמן בכנס על ההיסטוריוגרפיה של השואה, שנערך ב"יד ושם", ינואר 1999. 6 בן-גוריון בכינוס הוועד הפועל הציוני, ציריך, 26.8.47 (ישיבה ג'), אצ"מ S 5/320.

כוונתם של הערבים לחסל ולהשמיד את היהודים ואת המפעל הציוני, בין זו הריאליזם ובין זו שבך גוריון ייחס להנהגה הערבית, נהפכה מעתה ואילך לקלף חוזר במערך הפוליטי שלו. היה זה טיעון מסוג חדש בארגון הרטורי של בן-גוריון, והשוואה זימנה לו אותו, שכן קודם חורבנה של יהדות אירופה אין מוצאים ביטויים כאלה בדבריו. כאשר החליט כעבור שנים לא רבות, כמעט לבדו, כנגד אפוזיציה סוערת הן בקרב יריביו הפוליטיים והן מביתו הפוליטי, לתבוע שילומים מגרמניה של אדנאואר, היה אחד הטיעונים שלו סכנת ההשמדה החוזרת. "מחר יכולים לשחוט אותנו בארץ הזאת", אמר בן-גוריון במרכז מפא"י בדיון הסוער על השילומים. "אנחנו איננו רוצים להגיע עוד פעם למצב שאתם [ניצולי השואה הנוכחים באולם, שהתנגדו להסכם השילומים] הייתם בו. אנחנו איננו רוצים שיבואו הנאצים הערבים וישחטו אותנו".⁷

השוואה שימשה אותו גם במפעל החשאי שלו לפיתוח הנשק הסופי, פצצת גרעין ישראלית, כבר החל משנות החמישים. בנשק זה ראה בן-גוריון מכשיר יחיד, שיש בכוחו לשמש מענה לחוסר האיזון המספרי הפטלי בין ישראל לעולם הערבי. התכתבותו בעניין זה באביב 1963 עם הנשיא קנדי היא בעלת עניין רב לטיעונו, כיוון שלראשונה בצורה ישירה וחד-משמעית כזו רתם בן-גוריון את השואה לתביעתו בדבר זכותה של ישראל להגדיר בעצמה את צורכי הביטחון שלה ולקבוע את אופיו ואת היקפו של כוח ההגנה שלה, כלומר, לפתח את הפצצה. לאחר ההכרזה המשולשת, של מצרים, סוריה ועיראק, ב-17 באפריל 1963, על כינונה של פדרציה פאן-ערבית, שמטרתה הרשמית הקמתו של כוח צבאי מאוחד "לשחרור פלשתיין", כתב בן-גוריון מכתב בן שבעה עמודים לנשיא האמריקני. לדידו של בן-גוריון – וללא ספק, זו היתה כוונתם של שליטי ערב – היתה משמעותו של "שחרור פלשתיין" חורבן מוחלט של ישראל – שואה שנייה. "אין הוא אפשרי ללא ההשמדה הטוטלית של העם בישראל, אבל העם הישראלי אינו עוד במצבם האומלל של ששת מיליוני היהודים חסרי ההגנה שחוסלו על ידי גרמניה הנאצית... אני נזכר בהכרחו של היטלר לעולם לפני ארבעים שנה בקירוב, שאחת ממטרותיו היא השמדתו של העם היהודי כולו. העולם התרבותי, באירופה ובאמריקה, התייחס להצהרה זו באדישות ובולזול, שואה שאין דומה לה בתולדות האנושות היתה התוצאה. שישה מיליון יהודים בכל הארצות שתחת הכיבוש הנאצי, גברים ונשים, זקנים וצעירים, ילדים ותינוקות, נשרפו, נחנקו ונקברו בעודם חיים".⁸

אולם מאורע אייכמן כולו (החטיפה, ההכנות למשפט והמשפט עצמו), שקדם למכתב זה של בן-גוריון, היה שונה, והוא נהפך לנקודת מפנה בתהליך גיוסה המאורגן והגלוי של השואה לשירות המדיניות הישראלית, לשירות הפוליטיקה בישראל, במיוחד בהקשר של הסכסוך הישראלי-ערבי. מלוחיה הכמעט-נבואיות של חנה ארנדט במכתב לפילוסוף הגרמני קרל יאספרס, זמן לא רב לפני שיצאה לירושלים כדי לכתוב על המשפט לעיתון ניו יורקר, שנכתבו בתגובה לחששותיו של מכותבה בדבר האופן שבו תנהל ישראל את המשפט למטרותיה הפוליטיות, היו רק צל חיוור של מה שאירע במשפט. "כמעט בטוח שיעשה מאמץ להראות לנוער הישראלי (וגרוע מזה) לעולם כולו דברים מסוימים. בין השאר שיהודים שאינם חיים בישראל ימצאו את עצמם בסופו של דבר במצבים שבהם הם יוכלו כצאן לטבח. וכן: שהערבים הלכו יד ביד עם הנאצים. ויש דרכים נוספות לעוות את העניין עצמו".⁹

ההעתקה של המצב השואתי של יהודי אירופה במלחמת העולם אל המציאות של המזרח התיכון בתחילת שנות השישים, אשר, ככל שהיתה קשה ועוינת לישראל, היתה שונה בתכלית, לא רק יצרה מראית עין כוזבת של סכנת השמדה המונית מדינית, אלא אף עיוותה באורח טרני את המציאות ההיסטורית של השואה, גימדה את ממדי הזוועות שביצעו הנאצים ביהודים ובאחרים, ביצעה פחות נורא בייסורייהם ובמותם של הקורבנות וביגונם של הניצולים, ובנוסף לכך גם עשתה דמוניזציה לערבים ולמנהיגיהם. השתלה זו של מציאות אחת בתוך האחרת נעשתה, לפני המשפט ובמהלכו, בשתי דרכים שונות ומשלימות. הדרך האחת היתה אזכור מסיבי של נוכחותם ופעילותם של מדענים ויועצים נאצים במצרים ובמדינות ערביות אחרות, של הקשרים הנמשכים בין נאצים בכירים למנהיגי ערב וכן הכוונות והתוכניות שלהם, הנאציות באופיין, להביא להשמדה טוטלית של ישראל. הדרך האחרת היתה אחזור שיטתי, בעיתונות הכתובה, ברדיו, בנאומים פוליטיים ובמשפט עצמו, של המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני, של קשריו עם גרמניה הנאצית ומנהיגיה ובתוכם אייכמן,

7 בן-גוריון במרכז מפא"י, 13.21.51, אמ"ע 23/51.

8 מכתב בן-גוריון לג'ון פ. קנדי. מקורביו הפוליטיים של בן-גוריון שנחרדו מנימת הכתוב, הפצירו בו לא לשלחו, אולם בן-גוריון לא נעתר להם. תודתי לאבנר כהן על שהעמיד לרשותי את המכתב והוסיף הארותיו.

9 מכתב חנה ארנדט לקרל יאספרס, 23.12.60, מצוטט בתוך Kohler and Saner 1992, 416.

של מעשיו שלו עצמו בזמן המלחמה, והצגתו בתור אחד מהוגיו ומעצביו של "הפתרון הסופי" וכארכי-פושע נאצי. בזמן הכנת המשפט היו הדיונים על אייכמן בלא הממד הנאצי-ערבי נדירים. בן-גוריון עצמו היכה בתוף הזה פעמים רבות, וצוטט כמוזן שוב ושוב בכל העיתונים.

הדוגמאות רבות, אביא רק אחדות: זמן לא רב לאחר הכרזתו של בן-גוריון על לכידת אייכמן ועל הכוונה להעמידו למשפט, הוא העניק ריאיון לטלוויזיה הציבורית הבריטית (הבי.בי.סי), שעיקריו פורסמו בעיתונות הישראלית. "כשאני מאזין לנאומו הנשיא המצרי, נדמה לי שהיטלר מדבר", אמר בין השאר בן-גוריון.¹⁰ בריאיון למוסף השבועי של הניו יורק טיימס חודשים אחדים לפני פתיחת המשפט, שאף הוא תורגם ופורסם בעיתונות הישראלית, דיבר בן-גוריון על ציפיותיו ממנו: "ייתכן מאוד שמשפט אייכמן יסייע בחשיפתם של נאצים אחרים – לדוגמה, הקשר בין נאצים וכמה משליטי ערב. ממה שאנו שומעים ברדיו המצרי, התעמולה המצרית מתנהלת על פי קווים נאציים מובהקים [...] אין לי ספק שהרודנות המצרית מתנהלת בעזרת מספר רב של נאצים הנמצאים שם".¹¹ בדברים שנשא בפתיחת הכינוס של מרות הבחירות של מפא"י ב-4 באפריל 1961, לקראת הבחירות לכנסת של אותה שנה, התפלמס בן-גוריון עם הפרופסור עקיבא ארנסט סימון, שקרא להקים ממשלת שלום בלי בן-גוריון. "האמנם תיאם הפרופסור החשוב את מאמרו [להרחקת עבדכם הנאמן ממשלת ישראל] עם רודן מצרים, שרק בימים אלה כתב שישראל היא "גורם שחייב להיעקר". היעז הפרופסור סימון להאשים את ששת המיליונים של יהודי אירופה שנשמדו על ידי הנאצים – שזוהי אשמתם הם, באשר לא השכילו לרכוש האהבה והידידות של היטלר? האין הסכנה מרודן מצרים, כזו שפגעה ביהודי אירופה לאחר שהיטלר השתלט על חלק זה של העולם? האם לא ידוע לו כי המופתי היה שותף ויעץ למזימות ההשמדה, וכי בכל ארצות ערב גברה האהדה להיטלר בימי מלחמת העולם השנייה? הבטוח הפרופסור הנכבד שמבלי כוחו המרתיע של צה"ל, שהוא רואה בו "גורם נגד ביטחוני מזיק" לא צפויה לנו אותה השמדה?"¹² בנואם לאומה ליום העצמאות, שנשא בן-גוריון ברדיו, הוא דיבר כמוזן על המשפט שזה עתה נפתח, ושנחשב בעיניו למאורע החשוב של השנה. "שנאה זו [שנאת ישראל שהביאה להשמדת היהודים]", אמר בין השאר, "מפעפעת עדיין בקרב רוב שליטי שכנינו הזוממים לכלותנו, ועשרות מומחים נאצים הם מדריכיהם ויועציהם בשטנתם נגד ישראל ונגד היהדות בעולם".¹³

ביום פתיחת המשפט התפרסם בטנזי טיימס הלונדוני מאמר גדול של ההיסטוריון הבריטי הנודע, יו טרבור-רופר, על המשפט ומשמעותו. גם מאמר זה ראה אור בעברית, בעיתון דבר. "אם תיכשל מדינה זו [ישראל], מי יוכל להגן על יהדות העולם מפני היטלר חדש ומפני אייכמן חדש!" כתב טרבור-רופר. "ואף זאת: ראוי לזכור כי הנאצים הם לגבי הישראלים משהו חי הרבה יותר משהם לנו. ברומה ליהודים הלכו גם אויביהם מזרחה... [פושעי מלחמה נאצים] ברחו אל ארצות ערב כדי להעמיד את האנטישמיות הנאצית שלהם ואת יעילותם הגרמנית לרשות השליטים הלאומניים החדשים של המזרח הקרוב, שגם בידיהם 'פתרון סופי' משלהם ליהודים היושבים בתוכם. אין בלבי ספק; מצטט טרבור-רופר ישירות את בן-גוריון, 'כי בשירותם של הרודנים בארצות השכנות יש עשרות ומאות נאצים – גרמנים וערבים, שמילאו את תפקידם בטבח היהודים בימים עברו והחורשים עכשיו מזימות דומות נגד עם ישראל בארצו. מן הראוי להזכיר לדעת הקהל בעולם, תלמידיהם של מי הם אנשים אלה הזוממים את חורבנה של ישראל ומי הם שנותנים להם עזרה בידעין או שלא בידעין'. זוהי בעיני משמעותו של המבצע הנועז של בן-גוריון, שהביא לידי משפט זה; משפט העולה בהרבה על משפט נירנברג" (טרבור-רופר 1961). אף שטרבור-רופר קיבל את המידע שלו על הקשר הערבי-נאצי ממקורות ישראליים, בהם ככל הנכון בן-גוריון עצמו – נושא זה לא היה קיים אז כסוגיה היסטורית בחקר השואה, שהיה באותה עת עוברי לגמרי – מלה בעניין זה מחוקר נאציזם בעל סמכות כטרבור-רופר נשאה משקל מיוחד.

באשר לבניית ה"תיק" נגד המופתי של ירושלים והצגתו בתור פושע נאצי בכיר, העבודה החלה כבר בשלב ההכנות למשפט (אייכמן). העיתונות הישראלית, שדיווחה על חקירתו של אייכמן בידי "לשכה 06", יחידת המשטרה המיוחדת שהוקמה לצורך כך, לא החמיצה ולו אזכור של קשרי אייכמן עם המופתי, "צורך יהודים קנאי, שמקומו בין גדולי פושעי המלחמה הנאצים", כדברי עיתונאי ישראלי (שגב 1961), והזוילה אגב כך, גם אם בלי כוונת מכון, את פשעו של אייכמן. עדותו של אייכמן במשפט, ניבאו עיתונים, תחשוף את חלקו האמיתי של המופתי אל-חוסייני בעיבוד התוכנית לרציחתה

10 ידיעות אחרונות, 28.6.60.

11 בן-גוריון במגזין השבועי של *The New York Times*, 18.12.60.

12 בן-גוריון, דוד, 1961. "דרך מדומה לשלום", ידיעות אחרונות, 4.4.61; ידיעות אחרונות, 5.4.61; מעריב, 19.4.61.

13 דבר, 22.4.61.

של יהדות אירופה; את מעשיו לסיכול המאמצים להצלת יהודים בזמן השואה; ואת העידוד שנתן לאייכמן במפעל חיסולם של היהודים כדי "לפתור את בעיית פלשתיין". החיבור שנעשה בין המופתי של ירושלים לבין הקטסטרופה היהודית היה אפוא חד-משמעי. עיתון אחד אף הרחיק לכת כדי לטעון, אם כי באופן תת-סיפי, כי הנאצים לא חיכו אלא למופתי, כדי לתת את ההוראה להשמיד את היהודים.

חלק נכבד מחקירתו של אייכמן... יתפסו קשריו עם מי שהיה המופתי של ירושלים בתקופת המנדט... עדותו של אייכמן תגלה מה היה חלקו האמיתי של המופתי הירושלמי בעיבוד תוכנית ההשמדה הפיסית של יהודי אירופה; כיצד מנע האיש, שהבריטים הקציבו לראשו פרס בסך 25 אלף ליש"ט, את הצלת היהודים; וכיצד האיץ באייכמן לחסל את יהודי אירופה כדי לפתור בדרך זו את בעיית פלשתינה... תעודות ומסמכים שונים שנמצאו בארכיונים באירופה לאחר התבוסה הנאצית, ושבהלקם אף הוצגו במשפטי נירנברג, הוכיחו כי חאג' אמין אל-חוסייני, המנהיג הקיצוני ביותר שהיה לערביי ארץ ישראל עד כה – היה אחד ממשפטי הפעולה החשובים ביותר של אדולף אייכמן. מסמכים אלה מצביעים על כך, שההשמדה הפיסית של יהדות אירופה החלה בסוף 1941, סמוך מאוד לבואו של המופתי לברלין בנובמבר 1941 (שגב 1961).

במהלך המשפט עצמו, שבו ניסה בית הדין, ובמיוחד יושב ראש הרכב השופטים משה לנדוי, להקפיד על ניהול תקין של ההליך המשפטי, הופיע המופתי הירושלמי בפרופורציות מדויקות מעט יותר: כמנהיג פלשתיני קיצוני, לאומן-דתי, אשר במסגרת מלחמת ה"קודש" שאסר על המפעל הציוני, חיפש עזרה ועצה אצל ההנהגה הנאצית ומצא נחמה במעשי הרצח שלהם במלחמת העולם השנייה. אולם היועץ המשפטי התעקש לחזור ולהעלות את תרומתו של הקנאי הערבי הפורנאצי להשמדת היהודים באירופה ולהכפי לרב-טבחיו. עניין המופתי הועלה כבר בישיבות הראשונות של המשפט. בנאום התביעה שלו, אמר היועץ המשפטי לממשלה גרעון האונר, כי "המפגשים בין אייכמן והמופתי הירושלמי עוררו התרשמות הודית כה חזקה, עד כי המופתי ביקש מהימלר שאחרי ניצחון גרמניה, כאשר יבוא הוא לארץ-ישראל, יותן לו מומחה ממחלקתו של אייכמן, כדי לפתור את בעיית היהודים לפי השיטות שהצליחו באירופה". ערב שלב הראיות עיבתה העיתונות את המקרה, ו"חלקו" של המופתי ברצח יהודי אירופה וקשריו עם ההנהגה הנאצית נפרשו בהרחבה. לאחר ביקורו של המופתי בלשכתו של אייכמן בברלין וכן אצל הימלר, "שנערכו ב-1941 או ב-1942", ביקר ויסליצני אצל אייכמן, וזה סיפר לו בפרוטרוט על השיחות עם המופתי. אייכמן דיווח לו כי הרצה בפני המופתי הרצאה מפורטת על הפתרון לבעיית היהודים באירופה, ולדברי אייכמן התרשם המופתי מאוד מהתוכנית, וסיפר לו כי ביקש מהימלר שלאחר כיבוש ארץ-ישראל על ידי הגרמנים ימונה נציג של אייכמן כיועצו האישי של המופתי. המופתי, כך קבע התובע, הוא שסיכל מפעל הצלתם של 10,000 ילדים יהודים, שכבר החלו בביצועו, וזאת לאחר התערבותו אצל הימלר ומחאתו על כך, שילדים אלה יגדלו ויחזקו את היישוב היהודי בארץ-ישראל. "בעקבות התערבותו של המופתי אסר הימלר את ביצוע הפעולה וכן הוציא איסור כללי על הגירת יהודים מארצות הכיבוש לארץ-ישראל. עמדה זו של הימלר, שבאה כתוצאה מהתערבות המופתי, השפיעה לאחר מכן על כל הדיונים להצלת יהודים, ובייחוד על הדיונים להצלת יהודי הונגריה".¹⁴ מסמכים שהוגשו לבית המשפט הראו, כי המופתי אכן ניסה להתערב בסיכולן של תוכניות להעברת ילדים יהודים מחוץ לבולגריה והונגריה.¹⁵ מעשה זדון מחריד. אולם, אף לא אחד מן המסמכים שהוצגו במשפט היה בו כדי להוכיח, כי התערבותו של המופתי היא אשר מנעה את הצלת הילדים, וכי הטענה שהיה שותף בכיר למפעל "הפתרון הסופי" הנאצי אמת היא. למרות היעדרן של הוכחות, התאמץ התובע הישראלי לנפח את תפקיד המופתי בתכנון ובביצוע של פשעי הנאצים, בייחוד שעות רבות מאוד מזמנו של בית המשפט לעניין זה. העיתונות הישראלית הלכה בנאמנות בעקבותיו. גרירת רוח הרפאים של המופתי אל תוך אולם המשפט של בית העם, המקום שבו העמידה ממשלת ישראל את אדולף אייכמן ואת שיטת הרצח הנאצית לדין, היתה לא רק לקיחה מבחינה משפטית, שכן היא לא היתה רלוונטית ישירות למעשי הנאשם; היא אף תרמה לעיוותה ולמזעורה של הזוועה הנאצית חסרת התקדים, וחתרה, למרבה הפרדוקס, תחת טענת הייחודיות והחד-פעמיות של פשעי הנאצים נגד היהודים. אולם, עמדה זו של התובע הלמה מאוד את הצביון הפוליטי והפרוגי הספציפי, שביקש בן-גוריון להעניק למשפט מרגע הורתו.

ניפוח דמותו וחלקו של המופתי ברצח יהודי אירופה לא נשאר רק בתחומי האקט החינוכי, הפוליטי, המיתי, וה"אמנותי" (זונטאג) הגדול, של משפט אייכמן. הוא לחלח גם אל תוך ההיסטוריוגרפיה הרצינית של השואה, ומצא משכן, הן בממד הגלוי הן בממד המשתמע, אף בפרסום האמור להיות

14 דבר, 27.4.61.

15 דבר, 25.5.61; מעריב, 5.6.61.

מקור סמכות ללא עוררין של הידע שלנו על אודות השואה; כוונתי לאנציקלופדיה של השואה, פרסום שנכתב ונחתם בסוף שנות השמונים. בספרו החדש על השואה בתרבות האמריקנית, כבר עמד ההיסטוריון האמריקני פיטר נוביק, פרופסור באוניברסיטת שיקגו, על התופעה המדהימה של הצגת המופתי בידי עורכי האנציקלופדיה כאחד ה"כוכבים" הגדולים של "הפתרון הסופי": למופתי מוקדש ערך/מאמר כפול באורכו מכל אחד מן הערכים המוקדשים לגבלס ולגרינג, ארוך יותר משני הערכים המקובצים יחד של היידריך ושל הימלר, ואף ארוך יותר מן הערך המוקדש לאייכמן.¹⁶ לעניין מאמר זה אפשר להוסיף כי בהוצאה העברית של האנציקלופדיה, הערך המוקדש לחאג' אמין אל-חוסייני כמעט שווה בגודלו לערך על היטלר (גוטמן 1990).

פדגוגיה לאומית

למה רק עכשיו ולא קודם? למה שמר בן-גוריון על שתיקה יחסית בעניין השואה במשך יותר מעשור, והשיק את החזיון הפוליטי-חינוכי המזהיר שלו כל כך מאוחר? מה השתנה מאז אמר במרכז מפא"י לחבריו הנסערים משאלת השילומים מגרמניה, כי "מה שיש לנו להגיד על המעשים שהם [הנאצים] עשו – נגיד, אם יש צורך להגיד, ואינני יודע אם נעסוק בזה יומם ולילה. אבל אם תהיה הזדמנות – נגיד את זאת, ומוטב לא להגיד זאת זמן רב, כי זה יעורר רק בוז... אם יקום ירמיהו חדש – יגיד את דבריו?"¹⁷ האם זאת היתה ה"הזדמנות" הראשונה, היחידה, שלה חיכה? האם לפתע קם ירמיהו חדש? העובדה שאייכמן נלכד ונחטף לישראל רק באביב 1960, ודאי אינה מסבירה הכל. אייכמן, כמוהו כמנהיגים נאצים אחרים, נמצא על הכוונת של ישראל עוד קודם, אולם ההיתר ללכידתו ניתן רק בשלהי שנות החמישים, בסמיכות כנראה לא-מקרית, שאינה ניתנת אלא להוכחה נסיבתית, להשתלשלותה הטרגית של פרשת קסטנר. מאז הקמת המדינה ובמהלך שנות החמישים נמנעה ישראל הרשמית, כפי שכבר נאמר, מציד נאצים וממסעות נקמה. בן-גוריון עצמו לא האמין בסידור חשבונות היסטורי עם אויב-עבר באמצעות נקם, והיה מודע לחוסר השחר שבמחשבות נקם ובדיבורי נקם של רבים וטובים מעמיתיו. אילו היה בכוחה של ישראל לענוש מדינות, היה בן-גוריון טורח קודם כל לגמול לאויבים ממשיים, עכשוויים, שנראו לו מאיימים באורח ריאלי על קיומה ורווחתה של ישראל. "אפילו אילו הייתי יכול לעשות זאת [לנקום], הייתי עושה זאת קודם כול נגד עיראק", אמר באותה ישיבת שילומים מפורסמת.

בתור רב-אמן של האפשרי, כמנהיג וולונטריסטי פרגמטי, היה בן-גוריון איש של סדרי עדיפויות ברורים, והעמיד בכל עת במרכז עולמו הפוליטי מפעל גדול אחד או מערכת אחת של פרויקטים משלמים. מבחינתו, שנות החמישים היו תקופה של ביסוס התשתית הפיסית של המדינה היהודית וחיוקה, בין השאר בסיוע הכסף הגרמני של הסכם השילומים; היתה זו תקופה של "קיבוץ גלויות", של בניית צבא ישראלי ושל הבטחת מעמדה של ישראל כמדינה ככל המדינות. לא זו בלבד שמפעל אדיר כזה של בניין מדינה לא יכול היה להתיישב עם התמסרות והתמכרות מלאות לזיכרון ייסוריה ומותה של גולת אירופה ולאבל עליה, אלא שהמדינה הנבנית הזו היתה לדידו של בן-גוריון האנדרטה הראויה היחידה ליהודים הרצוחים.¹⁸ עתה, כאשר השלב הפורמטיבי של בניין התשתית הפיסית של המדינה הושלם במידה מסוימת, שעה שהחברה הישראלית התגוננה והלכה וברד נעשתה גם מפולגת יותר, ובן-גוריון עצמו קרב והלך אל סיום הקריירה שלו, כשמשטרו ודיוקנו שלו נעשים יותר ויותר שנויים במחלוקת – הגיע הרגע לפרויקט גדול של עיצוב תודעה לאומית מאחדת ומשמעת. מנקודת ראות זאת היה משפט אייכמן הכלי המושלם, ההזדמנות הבלתי חוזרת, תוך גיוס הכוח הפוליטי המחולל של השואה וקורבנותיה, לכינונה של אחדות לאומית מחודשת בהשראתו ובהנהגתו של בן-גוריון ("ירמיהו חדש") ובאמצעות הזיכרון; באה השעה ליצירתה של "קריה משותפת בין החיים והמתים", כמלותיו של ז'יל מישלה, באמצעות "הוצאת המתים מקברם", נתינת "חיים שניים" ומשמעות חדשה להם: "המשמעות האמיתית לדבריהם ולמעשיהם [ולחייהם ולמותם] שהם עצמם, המתים, לא ידעו" (White 1973, 158-159). בנוסף לכך נועד המשפט להיות גם תשובתו המושהית של בן-גוריון לטענות מבקריו, הן בעת המאבק על הסכם השילומים והן בקשר למשפט גרינוולד-קסטנר, על ש"שכח" את השואה, "מכר" את זיכרון הקורבנות בעבור כסף גרמני, ולא עשה כל שהיה אולי אפשר לעשות, בתור מי שהיה מנהיגה של הקהילה היהודית בפלשתינה בתקופת מלחמת העולם השנייה, להצלת בני עמו באירופה, בעוד הם נרצחים שם. משפט אייכמן נועד אפוא לתת את גירסתו

Novick 1999, 158; ראו גם הערכים המתאימים בגרסה האנגלית בת ארבעת הכרכים של האנציקלופדיה, הוצאת מקמילן, (גוטמן 1990).

17 בן-גוריון במרכז מפא"י, 13.12.51, אמ"ע 23/51.

18 בן-גוריון, איגרת אזכרה לנספים בשואה, דבר, 22.4.51.

של בן-גוריון, את ההיסטוריה והזיכרון שלו, את מורשתו באשר לדברים שהיו, כיצד הם אירעו וכיצד היו צריכים לקרות, ואיך יש להבינם. בכל אלה היה כמובן גם כדי להעמיד מחדש את הנרטיב, השוקע זה כבר, של בן-גוריון כ"אבי האומה", האחד בדורו, אדריכל המדינה ומקימה, ממש כפי שהיה עתה אדריכלו של המשפט-החייוני, אשר נועד לשחזר את השיח המיתית-המטריצי של גאולה מתוך חורבן בהנהגתו של המנהיג הנביא.

אלה היו המסרים, המפורשים או המובלעים, אשר נתלו במשפט אייכמן על ידי מעצבו ומבצעו, ואשר הועברו בעשרות ההתבטאויות של בן-גוריון ואנשיו בתקופה שבין ההכרזה על לכידתו של אייכמן לבין פתיחת המשפט, שבמהלכו השאיר בן-גוריון בדרך כלל את הזירה לדיון המשפטי עצמו. האמירה הבן-גוריונית המובהקת והמרוכזת ביותר על אודות המשפט באה, עם זאת, ולא במקרה, בדרך עוקפת, מטעם סמכות זרה, שאינה שייכת לסצינה המקומית, ומשום כך היא היתה גם בעלת תוקף מיוחד. כוונתי למאמרו עצום הממדים של ההיסטוריון הבריטי הידוע יו טרבור-רופר, שראה אור ערב המשפט באנגליה, ושתרגומו פורסם מיד בעיתונים ישראליים, בין באופן חלקי בין במלואו, ביום פתיחת המשפט.¹⁹ אכן, בן-גוריון לא יכול היה למצוא לעצמו מנסח רהוט ובעל סמכות רבה יותר מן ההיסטוריון חוקר הנאציזם, שנשלח על ידי הסנייד טיימס הלונדוני לכתוב על המשפט ערב פתיחתו, ופרסם מאמר המחזיק אלפי מלים, כולו מנקודת ראותו של בן-גוריון, לעתים ממש במלים של בן-גוריון:

בעיני בן-גוריון, אייכמן הוא סמל ומשפטו נועד להיות סמלי אף הוא. סמלי לא רק לנקם ושלם הבא לאטו. לא רק לפרשת העונות של היהדות העולמית באירופה של היטלר, אלא למאבק ממושך יותר. הוא בא להציב ציון – בנקודת המשבר – למאבק שהתחולל בימי חייו של בן-גוריון ושמטוכו נולדה מדינת ישראל של ימינו... שהרי כל המדיניות בעיני אייכמן היא באורח מיוחד במינו עניין אישי של בן-גוריון. הוא לבדו הורה וציווה על התהליך כולו: הציד הממושך, הסבלני, התפיסה הנועזת בארץ רחוקה, החטיפה הזריזה, החשאית, על פני חצי כדור הארץ. ראש הממשלה פעל באורח אישי, פרטי עד כדי כך, שכל הפקידות הישראלית נמצאה מופתעת. אולי הכרח היה שמבצע כזה יהא אישי; שכן כל מי שציווה לבצעו, על תוצאותיו שניתן לשערן מראש ושלא ניתן לשערן מראש, קיבל על עצמו סיכונים כבירים... ואפילו בבית פנימה, או לפחות בתוך העולם היהודי, עלולה היתה להיות מורת-רוח. יהודים ודאי שלא יהיו כופרים בצדקת הנקמה באייכמן, אבל אחדים מהם עלולים היו לכפור במידת התועלת המעשית שבמשפט מאוחר כל כך. ואכן זוהי הרגשתם של יהודים רבים מחוצה לישראל (ושל אחדים בתוכה). הם סבורים כי המשפט עלול להתפרש שלא כהלכה, וכי ראש ממשלת ישראל קשר ללא צורך את יהדות העולם כולה למדיניות שמתוצאותיה הבלתי צפויות מראש שוב אין עתה מפלט. אולם מכל הבחינות האלה יצא בן-גוריון וידו על העליונה, לפחות בישראל... כי כן, נחל בן-גוריון ניצחון אישי בזכות מדיניותו האישית. על אף סיכונים גדולים בכל שלב ושלב הוא העלה מדיניות זו אל פסגתו: הִגְיוֹנִית, ותוך שעשה כך הוא חזר ועיצב את דמות-עצמו, לפחות לפי שעה, בעלמו של יהושע, שהושיב את עמו בארץ הבחירה. שכן צריך להודות: דמות זו [של בן-גוריון], וזרה הועם במקצת בזמן האחרון. היו סכסוכים פנימיים עמוקים בישראל, רבים מהם נגרמו בשל אישיותו הכבירה של ראש הממשלה עצמו – או לפחות בשל הבעיה של מציאת יורש לו במדינה חדשה, שמוסדותיה עדיין אינם חזקים ושאיביה מרובים וקרובים כל כך. אבל עכשיו, בפרוס משפט גדול זה, נתאחו הקרעים, או לפחות הוטלוא זמנית על ידי הסכמת-הרבים למטרותיו של ראש הממשלה וההתפעלות מכשרונו... כל המפלגות הישראליות, למן הימין הקיצוני ועד לשמאל הקיצוני, מאוחדות בעניין זה. אפילו מבקריו המחמירים ביותר של ראש הממשלה בירכוהו על הדמיון ועל עוזה-החלטה שהביאו לו, חרף סכנות כאלה, הצלחה שכזו (ההדגשות שלי, ע.ז.).

גם יריביו ומבקריו של בן-גוריון, כתב טרבור-רופר, תומכים במהלכו הגדול של בן-גוריון, כיוון שכמוהו כמותם: יודעים הם את השלשלת ההיסטורית הארוכה, שחורבנה של יהדות אירופה היה רק חוליה אחת בה, ומבינים את הצורך להנחיל את משמעותיה ואת צדקת הקמתה וקיומה של ישראל בהקשרה, לישראלים ולעולם, ובמיוחד לדור חדש אשר לא ידע את היטלר, והרדיפות משכבר הימים אינן זיכרון אישי לו, דור המקבל את מדינת ישראל, שנולדה מתוך דם ומכאוב ואידיאלים, כדבר מובן מאליי וכן ל"אותו מיעוט גדול של יהודים שעלו אל המדינה החדשה מן המזרח התיכון ומאפריקה ולא חשו בגופם בלחצו של הנאציזם", "שהם עכשיו רוב מניין באוכלוסי ישראל". גם יריביו ומבקריו של בן-גוריון, הוסיף ההיסטוריון הבריטי, "בהיות עיניהם צופות לעתיד, רואים צורך להזכיר לדור חדש,

19 המאמר במקורו ראה אור ב-1946. ב-11 באפריל, יום פתיחת המשפט, פרסם דבר תרגום מלא של המאמר, ואילו ידיעות אחרונות נתן את עיקריו בלבד.

בתוקף רב ככל האפשר, את ימי הנרדמים, הרדיפות והתלאות במדבר; את פרעה הזעום שבקנצלריה המונוליטית של היריך'. ומעבר לאלה את ימי החלוצים המייסדים, את המסורת ואת האבות". פרקי האבות, הדינמיות והאידיאלים של ימי החלוצים, הניסיון החברתי הזעיר, הנצור והמוחרם, הנלחץ בין הערבים לבין הים, כמלותיו של טרבור-רופר, שאבו אפוא את משמעותם ואת צדקתם ממעשי הרשע של הנאצים, ולא יכלו עוד להיות רק "הגלגול האחרון של האימפריאליזם האירופי", כפי שרבים ראו אותם. מנגד, ובהשלמה, המדינה החדשה שקמה על חורבנו של העם היהודי והוצבה בתור האנטיזה שלו, בעוד היא נתפסת בתורת גאולת הדם של מיליוני היהודים הנרצחים ("אנו, העם היהודי הריבוני בישראל, הננו גואלי-הדם של ששת מיליונים היהודים"²⁰ אמר בן-גוריון). היא אף הכלילה את החורבן, באמצעות השיח הציוני-ישראלי הגאולי, אל תוך מהלך הטלאולוגי הגדול, הבלתי נמנע, של הפרות הישראלית, "שכן המשפט לדידו [של בן-גוריון], יותר משהוא עניין של ענישת פושע נאלח, הוא בבחינת חישוב של נסיון קדוש בדברי ימי ישראל" (טרבור-רופר 1961) (ההדגשות שלי, ע.ז.ו.).

...ואיך אפשר לנצור זכרונות [אלה] יותר מאשר על ידי משפט פומבי, שהוא לא רק מנהיג את זכר הסבל של העבר אלא באורח דרמטי גם מכריז על העוצמה של היום, מודיע לעולם כולו וליהודים הרכרכיים של התפוצות, כי היהדות שהיתה לפנים שחוחת קומה, יש בידיה היום הכוח, על ידי בא כוחה היעיל היחי, מדינת ישראל המזרח-תיכונית, לעקוב ולתפוס ולהביא למשפט את רודפיה, ויהיה מקום מחבואם כאשר יהיה! אם תיכשל מדינה זו, מי יוכל להגן על יהדות העולם מפני היטלר חדש ומפני אייכמן חדש! (שם).

עשיית דין ותעמולה

שופטי אייכמן עשו ככל יכולתם כדי לנהל את המשפט ביד רמה, ולשמור על מראית עין לגלית של הדיון המשפטי ושל הליכי הדין. אולם זה היה בראש ובראשונה המשפט של בן-גוריון, וזה היה "משפט ראווה" כפי שהוא אכן נועד להיות, לא במובן של משפט פלסטר והעמדה לדין מודעת של חף מפשע, אלא דווקא במובן של שפיטתו הפומבית של מי שאשמתו ידועה מראש ומוחלטת, באמצעים חוץ-משפטיים ולהשגת תכליות חוץ-משפטיות, אידיאולוגיות, פוליטיות, תעמולתיות, חינוכיות ותרבותיות.²¹ "גורלו של האיש אייכמן באמת לא חשוב כלל בעניין זה. חשוב החזיון" (ההדגשה שלי, ע.ז.ו.). אמר בן-גוריון עצמו ערב פתיחת המשפט (בן-פורת 1961); או, במלותיו המסוגגנות יותר של טרבור-רופר: עניינו של המשפט לדידו של בן-גוריון, יותר משהיה עניין של "ענישת פושע נאלח, הוא בבחינת חישוב של נסיון קדוש בדברי ימי ישראל" (טרבור-רופר 1961). אשר למתח הדיאלקטי בין ההליך המשפטי הנאות לבין האפקטיביות הפדגוגית והתעמולתית של המשפט, ולמה שרחש מתחת לפני השטח של המשפט ולחבל הדק שעליו הילכו מארגני המשפט והשופטים, שהיו אמורים לנהלו קבל העולם על פי כל כללי הנהלה ודין, חשף טרבור-רופר במאמרו אולי אף יותר ממה שהיה ראוי ורצוי להיאמר. כך כתב לסיום מאמרו הגדול:

המשפט, אם יימשך זמן רב כדי הוצאת הצדק לאור, עלול להיות ארוך מכדי להיות יעיל כמכשיר של תעמולה: המעשה החגיגי של צדק היסטורי עלול לטבוע בתוך שאלות משפטיות של נוהל או של סמכות. העולם – גם אם שלא כדיון – עלול לסרב מלהאמין, כי שופטים ישראלים יכולים במקרה זה להיות אובייקטיביים מבחינה אנושית, ואנטישמיות חדשה עלולה להתעורר על ידי מעשה נקם יחיד, שלא כראוי. ומי יוכל לומר, אילו גילויים מביכים של שיתוף פעולה נאצי-יהודי לא ייחשפו על ידי סניגוריה רבת כשרון? פרשת קסטנר, שצמחה ועלתה מתוך גילויים כאלה וגררה גילויים אחרים, לא הביאה טובה לאיש. אלה הן הסכנות האמיתיות הצפויות. בגללן נמצא ניצחוננו האישי של בן-גוריון כרגע רק ניצחון למחצה, אם כי אפשר שעוד יושלם. החלק הפעיל, רבי-הרושם, עבר; החלק הקשה יותר ממשמש ובא. במידה מסוימת הרי המשפט הוא גם מבחנו של בן-גוריון (ההדגשה שלי, ע.ז.ו.).

אכן, כדי להוכיח את אשמתו של אייכמן לא היה צורך בחזיון הספקטקולרי, ב"מחווה יקרה ומורכבת זו" (טרבור-רופר). שתכנן וארגן בן-גוריון בבית העם בירושלים. "ברור שכדי להשיג את תכלית עשיית הדין, את תכלית הענשתו של הפושע", כתב בתום החודש הראשון למשפט נתן אלתרמן, שהיה מודע היטב לסתירה שבין "החובה התיעודית ההיסטורית" של המשפט ל"חובה המשפטית" שלו, "יכולה

20 בן-גוריון בנאום רדיו לרגל יום העצמאות ה-13, זכר, 22.4.61.

21 חנה ארנדט היתה הראשונה שהשתמשה במונח טעון זה ברשימותיה על המשפט, ועוררה עליה סופה של ביקורת עניינית ולא-עניינית, שהיא מעבר לעינו של מאמר זה.

התביעה להסתפק בהוכחת אחריותו לטראנספורט אחד של שילוחים למוות לפי תכנון שלו וצו שלו" (אלתרמן 1961). אלא שיעדיו של המשפט חרגו, כאמור, הרבה מעבר ליומרת "עשיית הדין". הן היו גם שאפתניות ונרחבות יותר מן התכלית המלאה שייחס אלתרמן למשפט, תכלית "..." הישוף מהותו והוקעתו של הפשע עצמו" (שם) (ההדגשות במקור). מעבר לתכליות המשפט שכבר מניתי או בבטיסן, היו השאיפה לכוח והשאיפה ללגיטימציה של השאיפה לכוח התת-טקסט של המשפט כולו ושל השייך שעוצב סביבו. "אני רוצה שהם ידעו..." חזר בן-גוריון ואמר. "חיוני שהנוער שלנו יזכור מה קרה לעם היהודי. אנו רוצים שהם ידעו את העובדות הטרגיות ביותר בהיסטוריה שלנו, את העובדות הטרגיות ביותר בהיסטוריה העולמית. לא מעניין אותי אם רוצים הם לדעת אותן; הם חייבים לדעת אותן. יש ללמד אותם את הלך שיהודים אינם עוד כצאן לטבח אלא עם המסוגל להכות בחזרה – כפי שעשו יהודים במלחמת העצמאות" (Ben Gurion 1960). ובנאום הרדיו שלו ליום העצמאות של אותה שנה, שחל בסמיכות לפתיחת המשפט, יצר בן-גוריון את החיבור המיתי בין ארץ-ישראל לגבורת הכוח, ובין גבורת הקדומים לגבורת ההווה של ארץ-ישראל בחלוף "אלפיים שנות"; גבורת הלוחמים הקדומה של אנשי בר-כוכב וגבורתם החדשה של לוחמי צה"ל וכן גבורת הצעירים, "אשר דם ששת המיליונים לא פסק מזעוק באוזניהם, והם לא חטכו כל עמל וסכנה ותחבולה עד שגילו מחבואו [של אייכמן] והביאו אותו לארץ היחידה שראויה היתה להעמידו למשפט" – הגבורה שהיא לבדה היה בה כדי לגאול את דם הנרצחים.²² משה דיין, או שר החקלאות בממשלת בן-גוריון, הוסיף מצדו לתכליות המשפט אלמנט חדש, שנועד לו חיים ארוכים: קידוש כל שעל מארמת ישראל לצרכים יהודיים. בדברו על שאלת הפליטים הערבים, ובברכו על העובדה שהערבים נטשו את הארץ בתקופת מלחמת השחרור, אמר דיין, כי "במשפט אייכמן מתברר מה היתה הפסיביות האקטיבית של העולם כולו לרצח ששת המיליונים. אין ספק כי רק בארץ הזאת ורק העם הזה הוא אשר יגן על היהודים מפני בוא שואה כזו שנית. ולכן כל שעל ארמה בישראל מיועד אך ורק ליהודים" (דיין 1961).

מנטליות של קבוצה או של חברה נתונה, הדימוי העצמי והשיח המושגי שלה, ניתנים לאיתור ולחשיפה לא בהכרח בדיבור ובשיחם של מנהיגי הקבוצה, אלא דווקא בשפה שבה משתמשות אליטות משנה של הקבוצה או שמדברים בה אנשים מן השורה. משפט אייכמן, עוד בטרם נפתח, סחף את השפה ואת עולם המושגים והדימויים של ישראל. ערב המשפט ובחודשי קיומו נידונו כמעט כל עניין ודבר מחדש, תוך חיבורם למשפט ול"לקחי". הפוליטיקה הישראלית, הנוער הישראלי, יום הדיבור, יהדות העולם, הערבים, הוראת השואה, צה"ל וביטחון ישראל, זכו בדיבור השגור למימד חדש שהושאל מן המשפט. ועדות הוקמו לזון במשמעות המשפט ביחס לסוגיות השונות (אם כי ברוב המקרים ממצאיהן, אם היו כאלה, שקעו ונשכחו).²³ המשפט היה כל-נוכח, מכסה על הארץ מקצה עד קצה, כאילו היה יצור חי, כאילו צימח לו ישות, אישיות משלו, גם אם לא תמיד באופן מודע ומנוסח. "הארץ ממשיכה את חייה ותנועתה ביום ובלילה", כתב חיים גורי בחלוף שבועיים לפתיחת המשפט, "והוא מלווה אותה, המשפט הזה. היא ממשיכה והוא מלווה אותה. אין לחוש בו חיצונית הרחק מ'בית העם'. אך נדמה כי הוא באוויר ובמים וכמו אבק על האילנות, וכאשר נותר הוא שכוח מאחורי גבם של האנשים, שב הוא ללא התראה להשתקף בעיניהם" (גורי 1961) (ההדגשות שלי, ז.ע.). "לקחי" אייכמן נסחטו גם אל תוך מערכת הבחירות לכנסת החמישית, מערכה שהוקדמה והושקה כמעט במקביל לפתיחת המשפט, והפושע הנאצי מילא בה תפקיד מרכזי בנאומי העסקנים הפוליטיים, מגדול ועד קטן, משמש כמעט לכל עניין וחפץ. כך נגררה השואה אל תוך המחלוקות והמריבות הפוליטיות, המפלגתיות, ושירתה את ענייני היום וקטנותיו. בתוך מפלגתו שלו לא חסרו לבן-גוריון האפיגונים שלו, וכדרכם של אפיגונים, הדיבור, דיבורם על השואה, נשא טעמים של פארסה. "משפט אייכמן הוא המשפט של העם היהודי נגד האנטישמיות הנצחית בכל העמים ובכל הדורות", הכריז מוכיר מפא"י, יוסף אלמוגי, באספת בחירות בנווה שאנן. "... משפט אייכמן הוא גם משפט העתיד. 150 מטר מאולם בית-המשפט יש גבול, ומאחוריו יושבים אלפי אייכמנים האומרים בפירוש: מה שאייכמן לא סיים – אנחנו נסיים..." (אלמוגי 1961) (ההדגשות שלי, ז.ע.), ואילו חבר הכנסת גדעון בן-ישראל קבע באסיפת מפא"י בדימונה, כי "המדיניות הנאצרית של 'השלכת יהודים לים' אינה שונה במהותה מתוכנית 'הפתרון הסופי' של אייכמן הנשפט עתה בישראל". מצדדי הוויתורים לערבים, הוא הוסיף, רואים מהרהורי לבם וגורמים בכך נזק למעמדה של ישראל. "הם מטפחים את תאוות אויבינו להכחדתנו ומחזקים את קשיות עורפם של שונאי ישראל. מערכת הבחירות המוקדמת נכפתה על ידי מפלגות שקיפו להיבנות מצרות ישראל" (בן-ישראל 1961). בכנס של חברות מפא"י אמרה יהודית שמחוני, כי

22. בן-גוריון בנאום רדיו ליום העצמאות תשכ"א, דבר, 22.4.61.

23. ראו לדוגמה ק. שבתאי, "עדות המזרח ומשפט אייכמן" או "משפט אייכמן והערבים", 23.6.61, ו"הצבר ומשפט אייכמן", 30.6.61 – שניהם בדבר. כן ראו על ניסוח תוכנית ללימוד השואה, דבר, 12.1.61.

המסקנה שעלינו להוציא "נוכח משפט אייכמן", "[נ]מתולדות השואה" היא ש"צה"ל איננו פונקציה במציאות חיינו: הוא ערך" (שמחוני 1961).

"כוח המגן" הישראלי פשט אפוא צורה ולבש צורה אחרת, של ערך העומד בפני עצמו, של גואל דם הנרצחים בשואה, של הופך סדרי היסטוריה ומתקן תיקון גדול של השבר הקוסמי. המשפט כונן את "קדושת" צה"ל, שנתפס עתה בתור המוציא לפועל של צוואתם האחרונה והקדושה של ששת המיליונים. המצעד הצבאי של יום העצמאות בשנת המשפט זימן הזדמנות לכותבים רבים לקדש את הצבא הצעיר והיפה הצועד בפאתי העיר, והכמור-עולה מתוך מצעדים אחרים של ימים אחרים, תוך עירוב זמנים, מקומות, מציאויות, בין ה"כאן" ל"שם", העמדת דימויי קיטש עכורים, טעונים למכביר מטאפורות כבדות, הסמכתם זה אל זה את מה שאין להסמיכו, ושימוש בחזרות מרובות כדי לעורר רגשות חינם נוהים, קלים, מסימני ההיכר של יצירת הקיטש. הגדיל מכולם לעשות מחבר הטורים הבאים, שהתפרסמו בדבר:

ביום זה... במצעד חיילי ישראל בחוצות עיר ציון, בין טורי נעליים דורכות מבטחים למקצב התופים העולז ולקול חצוצרת רועע, ראיתי – טורי נעליים ריקות ורבות מני ספור, מיותמות מני רגל... שנים-עשר מיליונות נעליים פוערות חללן החשוך, כפתחו האפל והאבל של בונקר שכול מיושביו, כצלימוות לוֹעִי-כבשנים משחירים שבאשוויץ... והן משתרכות לאֶטן חרש חרש, נצמדות כצללים למצעד הטורים ומלהגות בקול אילם קורע רקיעים: "אנחנו פה!"... לטיפוף נעליהן החייני והמרנין של היילות ישראל בנות הח"ן נספח הד מצעדן של נעלי עלמות ובתולות שאינן, עלמות ונשים שחנן קורן אור מתוכן וכבודן פנימה; נעלי בנות ישראל השדודות, שמעקבן עולה בכי ומספד כמעקבות בנות יפתח, שכמוה ספרו עלומיהן בטרם הועלו על מזבח, והיו מבכות נעוריהן ביערים של פולין ובשדות-הקברים של פונארי... והן תובעות בועקה את כבודן, שחולל ב"בתי הבובות". ובהמון הילדים העברים הצובאים בחוצות ירושלים, הרודפים בצהלה ותרועה בעקבות תזמורת מלהיבות – התערב ביום זה, יום אייר ת"ש כף אל"ף, טור ארוך כנצחים של נעלי רצוחים, נעלי תינוקות בראשית-פסיעתם וסנדלי נערות בלבלבון, נעליים – לא רגלי-בשר בתוכן ולא גוף, אך עיניים להן ונשמה... ותהדהד טפיפתן במדרכת ותבקע ממרצפת הרחוב: "יום יבוא – ומצעדנו עוד ירעים: אנחנו פה!" הוא מרעים, מצעדם, נורא-הוד-ואימים... הם עלו מכתלי בית הדין – בית העם בציון. הם יצאו מגווילים הרוכים נוטפי דם שבידי גרעון התובע בשמם ובשם ישראל בכל אתר ואתר, דין דמם השפוך של שש מאות רבבה – ו"ו מיליונים צמדי נעליים, שעיני ילדים ואמהות מתחננות-צועקות מתוכן, ו"ו מיליון נשמות טהורות וחסות המבקשות תיקונן... הן הולכות במצעד, וקולן המחריד מתערב בתרועת חצוצרות ובשירת התקווה: "אנחנו פה!" (טהר לב 1961).

בארגון את המשפט כמחזה מוסר נמשך וכשיח מכפר, גואל ומתקן, הפיק בן-גוריון לא רק את החיבור המושהה בין צעירי ישראל כרתי העבר, הממאנים להתחבר אל ה"היסטוריה היהודית" של אבותיהם, לבין סבתותיהם וסביהם הנרצחים; הוא אף הפך את השואה בת-תיקון, ניתנת לכפרה, ויצר את החיבור הבלתי נמנע, ההכרחי, בין ייסוריה ומוותה של הגולה היהודית לבין הזכות להקמתה וזכות קיומה של מדינת ישראל וכן לאופני קיומה ולפרקטיקות השונות, בעיקר פרקטיקות הכוח שלה. המשפט העניק משמעות חדשה למלחמה נגד האויב הערבי ולאפשרות המוות במלחמה הזו – הגמול והכפרה המאוחרים על חוסר האונים היהודי של הסבים נוכח האויב הנאצי. האויב האחד לבש את דמות האויב האחר. ההגנה על הארץ נהפכה לשליחות קדושה, הנושאת בתוכה את נטל הקטסטרופה היהודית הטוטלית וכפרתה. והלקח נלמד ושונן והופנם על ידי דור של צעירים ישראלים, וביניהם כותבת שורות אלה, שהמשפט היה מפגשם הראשון, המהמם, המעצב לשנים, עם השואה. חייו ומותו של עופר פניגר, אחד מרבים, בן הקיבוץ הרגיש והיפה, נער הזהב של הניסיון הציוני הישראלי, היו השיח המכפר והגואל הזה עצמו.

אני חש זאת בכל האובדן והאימה הניבטים מעיניהם היהודיות, החכמות, היודעות לסבול כל כך מאחורי גדרות מחושמלות... אני מרגיש כי מתוך כל הזוועה וחוסר האונים צומח ועולה בי כוח עצום להיות חזק; חזק עד דמעות; חד כמו סכין; שקט ואיום; כזה אני רוצה להיות! אני רוצה לדעת ששוב לא יביטו עיניים תהומיות מאחורי גדרות חשמל! הם לא יביטו כך, רק אם אהיה חזק! אם נהיה כולנו חזקים! יהודים חזקים וגאים! לעולם לא להיות מובלים שוב לטבח!

כך כתב החייל עופר פניגר לחברתו בעקבות משפט אייכמן ולאחר שסיים לקרוא את ספרו של ק. צטניק בית הבובות (פניגר [1963] 1972, 52–53). מעט יותר מארבע שנים אחרי שכתב מכתב זה, נהרג עופר פניגר בקרב על ירושלים.

אומה לוחמת

"בני אדם", כותב מישל-רולף טרויו, "לוקחים חלק בהיסטוריה הן כשחקנים משתתפים והן כמספרים" (Trouillot 1995, 2). בני אדם גורמים לדברים לקרות, מחוללים אירועים, עושים היסטוריה; בדרכים משלהם הם מספרים את הדברים שאירעו, כיצד אירעו ומדוע אירעו; חייהם יכולים אף הם להיקרא כטקסט, כהיסטוריה. בנעוריו הציוניים הפורחים ובהתבלות גופו במלחמה, בעצם חייו ומותו המוקדם מדי בקרב על מזרח ירושלים, רשם הילד-החייל הישראלי הטוב עופר פניגר, כמו ישראלים צעירים רבים אחרים שנהרגו במלחמת 1967, את הסיפור הטלאולוגי של "חורבן וגאולה", דפוס יהודי מסורתי, שעוצב עתה ונטען מחדש בידי בן-גוריון באמצעות המאורע המאורגן של משפט אייכמן. ב"הושעתה" של ישראל מן החורבן דמוי השואה, המידי, המוחלט, שאיים עליה כביכול ערב המלחמה, ובה בשעה עם ה"שחרור" במלחמה זו של הלב הקדום והמקודש של ארץ-ישראל, לרבות הכותל המערבי בירושלים, קיים עופר פניגר במרוגופו את הדפוס היהודי ההיסטורי החוזר של גאולה לאומית מתוך החורבן. מותו, כמו מותם של מאות חיילים ישראלים אחרים ביוני 1967, נתפס כמחוסם האחרון מפני שואה חדשה, קמה שהציל את המיליונים שהיו עלולים להיספות אילולא יצאה ישראל למלחמה ואילולא ניצחה בה את ניצחונה הסוחף, המזהיר. "לו ניצחו הערבים במלחמה, לא היו פליטים יהודים, אלא שני מיליונים של גוויות היו מצטרפות אל ששת מיליוני קורבנות השואה", אמר שר החוץ של ישראל אבא אבן אחרי הניצחון, בנאום במליאת האו"ם בניו יורק.²⁴ והוא הוסיף, כי "שום איש אשר חי בישראל בימים שבין 25 ל-5 ביוני לא יוכל לשכוח לעולם את אוירת הכיליון אשר ריחפה מעל ארצנו, דחוקה ולחוצה... מוקפת ומסוגרת... מופצצת יומם ולילה בנבואות על קיצה הקרב ובא".²⁵

באמצעות דיבור מן הסוג הזה, שרווח בישראל אחרי המלחמה והניצחון המהיר, נאצלה למותם של עופר פניגר ושל החיילים הנופלים האחרים, ולמלחמה עצמה, קדושה כפולה – קדושתה של מלחמת הצלה מקטסטרופה גדולה, וקדושת המלחמה לגאולת הארץ הקדומה, שעתה קדושה מחדש בדם הנופלים על גאולתה. כך הועלתה המלחמה אל הספירה של מלחמת קודש, והמוות בה נישא אל מעלת "המוות היפה",²⁶ חומרי בניין חיוניים הן במפעל של בניו אומה והן בתחזוקה. בנאום שנשא בכנסת בפרוס ניצחון הבזק, אמר ראש הממשלה לוי אשכול, כי צבא ההגנה לישראל הוכיח את עצמו ככוח לוחם אדיר, כפי שלמד העולם לדעת, משום רמתו הגבוהה, משום שחייליו ומפקדיו מעולים, אך יותר מכל, "משום שבלב כל חייל ומפקד מפעמת שליחות האומה בארצה... כשהוא נלחם, ניבטת בו ההיסטוריה היהודית על תקופותיה. כשצבאנו נלחם, לא רק על חיי העם הוא נלחם, אלא על גאולתו".²⁷

כיבושם של אתרי קודש מן הכתבים היהודיים ושל קברי אבות אגדיים בשטחים שנפלו בידי ישראל במלחמה, הפך מלחמה זו לרבים לחוויה דתית, טרנסצנדנטלית, בהמירה אדמה, טרשים ואבנים לישויות מקודשות. גילוי הטריטוריות ה"אבודות" שמעבר לגבול הפוליטי של ישראל וההתפעמות מניצחון הישועה הפיקו שיח עברי חדש, שפה שקודם לא היו לה מהלכים רבים בדיבור הפוליטי המרכזי בישראל. "אפילו ה'חופשיים' מדברים על חוויה דתית במהותה", כתב אליעזר [אלן] ויזל שבוו אחר הניצחון מן הכותל ה"משוחרר" שבמזרח ירושלים.

אומרים לי: הנה הכותל. אינני מאמין. אינני יכול ואינני מעז להאמין. בתוך תוכי אני יודע איכשהו שזה נכון, שהכותל הזה הנו הכותל ההוא: איזה יהודי לא יכירנו מיד, אף אם לא ראה אותו מימיו? אלא שאינני בטוח שאמנם זה אני שעומד מולו ומביט בו כמוכה חלום, מביט בו בנשימה עצורה כאל גוף חי וכל יכול שסודות היקום גלויים לפניו, וכל הכוחות שבאדם מצויים בו, ישות אנושית מוצקת שהעמידה עצמה – ואת מי שמתבונן בה – כמחוץ ומעל לחוקי הזמן, ישות שהעבירה אותי לתוך עולם רחוק ומזוה, שבו גם לאבנים רצון משלהן, גורל משלהן וזיכרון משלהן (ויזל 1967).

אולם, כפי שכבר נאמר, ממד נוסף יוחס למלחמה זו, ממד של מלחמת הצלה מחורבן טוטלי; ובאורח מתמיה תרמו דווקא ניצולי שואה כמו אלי ויזל לייחוס זה מסמכותם הגדולה כעדים של החורבן וכנושאי הזיכרון הישיר שלו. הללו, שהיו אמורים לדעת טוב יותר שאין, שלא היה כל דמיון בין מצב

24 שר החוץ במושב מיוחד של עצרת האו"ם, 19 ביוני 1961, מעריב, 27.6.61.

25 שר החוץ במושב מיוחד של עצרת האו"ם, 19 ביוני 1961, דבר, 23.6.61.

26 אני שואלת מרשג זה מ-Vernant 1991, שם הוא נידון בהרחבה רבה בקונטקסט של העת העתיקה; ראו גם Zertal 1998, הרצאה שניתנה בכנס בפריס, 3 בפברואר 1998, בדפוס.

27 נאומו של אשכול מצוטט בדבר, 13.6.67.

היהודים באירופה שתחת הכיבוש הנאצי במלחמת העולם השנייה למצבה של ישראל במזרח התיכון בחודשים מאי-יוני 1967, היו מיוצרי שיח הישועה החדש. הנה מה שכתב האסיר לשעבר מאושוויץ ומבוכנוואלד, ניצול השואה אלי יזול, שדיבר אמנם מתוך אופוריית הניצחון, אך בה בשעה גם שיקף את האקלים של היסטוריית החורבן של ערב המלחמה:

ניבא האויב ולא ידע מה שניבא: המלחמה נהייתה לטוטלית. הוא נוצח לא רק על ידי צה"ל ומפקדיו, אלא גם על ידי ההיסטוריה היהודית. אלפיים שנות סבל, ציפייה ותקווה גויסו למערכה. כשם שגויסו אליה גם מיליוני הקורבנות של השואה. כענני אש באו והגנו על יורשיהם, ואף אויב לא יוכל להם לעולם... האויב הפסיד את המערכה גם בגלל השואה, כלומר: בגלל אי אלה ביטויים שבהם השתמש. לא ידע שיש מלים אשר אסור לבטאן. לא בדורנו אנו, לא בהקשר לעם היהודי; לא העלה על דעתו שיש ואדם מחריב את עולמו לא רק בשעה אחת אלא גם במלה אחת. הוא נחפו מדי לאיים בהשמדת ישראל; וזו היתה אחת משגיאותיו הגדולות... מלים אחרות בפי נאצר הספיקו לתת למאורע ממד של מלחמת העם היהודי כולו (שם) (ההדגשה במקור).

השאלה איך יכלה ישראל לתפוס את עצמה ולחוות את עצמה – עד לדרגה של היסטוריה קולקטיבית, אף אם כבושה, ובניתוק מטריד מן המציאות – כמי ששרויה בסכנה של חורבן וטבח המונים ערב יוני 1967, ראויה לעיון במסגרת זו, כיוון שיש לה קשר אל הזיכרון הקולקטיבי הפוליטי, שנולד מתוך משפט אייכמן וטופח מאז בישראל. הסכנה הנצחית ליהודים עודה חיה ולהטת על אף קיומה של מדינת ישראל – זוהי המורשת שביקש בן-גוריון להנחיל לעמו באמצעות המשפט, והאויב הנאצי או הדמוי-נאצי עודנו עומד בשערי האומה במצור. "שנאת ישראל... מפעפת עדיין", אמר בן-גוריון בנאום הרדיו שלו לאומה ביום העצמאות תשכ"א, בשבוע השני למשפט.

ביום חגנו זה אנו חייבים גם באזהרה חמורה לעם בישראל, והאזהרה היא שהעצמאות אשר הכרונו עליה לפני שלושים-עשרה שנה אינה שלמה ואינה מובטחת. שנאת ישראל שהביאה לפני עשרים שנה להשמדת שני שלישי יהדות אירופה, ללא חטא וללא עילה מצד המיליונים המושמדים, שנאה זו מפעפת עדיין בקרב רוב שליטי שכנינו הזוממים לכלותנו, ועשרות מומחים נאצים הם מדריכיהם ויועציהם בשטנתם נגד ישראל ונגד היהדות בעולם...²⁸

זו היתה צוואת המשפט: הסכנות שאֵתן התמודדה ישראל ועודנה מתמודדת הן נאציות במהותן ובהיקפן, וכל איום או דמוי-איום צבאי על ישראל טומן בחובו שואה חדשה. דיבור מסוג זה השתגר בעקבות משפט אייכמן בשיחה הישראלית על כל רבדיה, ואושוויץ השתכנה ברחובה הראשי. השלום, הסביר ישראל גלילי, מבכירי הממסד הפוליטי הביטחוני של ישראל, איננו תלוי בנו; אך בנו תלוי הדבר להבטיח שאושוויץ לא תתרחש שוב לעולם.²⁹ התיבה "ביטחון ישראל" נחווה מעתה והומשגה בהקשר לשואת היהודים במלחמת העולם השנייה ולא בפרמטרים של מאזן הכוחות בין החברות ובין הצבאות במזרח התיכון. החזרה העיקשת על ביטויים שואתיים גם נשענה על מערכת הסמלים העתיקה, המסורתית, של "עם לבדד ישכון", ובה בעת גם הציפה את המרחב הציבורי במונחים של קורבן נצח, של אומה מוקפת עולם שונא ישראל, אנטישמי.

מלחמות, כמו מאורעות "חמים" גדולים אחרים, מפיקות לימים התגוששויות היסטוריוגרפיות עזות. המעבר מהיסטוריה טוטמית להיסטוריה ביקורתית³⁰ של "מלחמת ששת הימים" (1967), הנמשכת באמצעים אחרים עד היום, נמצא רק בראשיתו, עם פתיחתם ההדרגתית של ארכיונים, עם השפעתם הגוברת של תהליכי "הסרת הקסם" מעל ארגונים או פרוטגוניסטים היסטוריים רלוונטיים, ובכוחן של תמורות במושגים של כתיבת היסטוריה ובתפיסות העצמיות של החברות הנוגעות בדבר. מול נרטיב החורבן-שנמנע או גאולת ארץ-ישראל, שהעמידה מלחמת יוני 1967, מוצבות כיום גירסאות ביקורתיות באשר לשאלת בלתי נמנעותה ולנביעתה ה"הכרחית" של המלחמה מאילוצי הסכסוך הישראלי-ערבי או מאינטרסים פנים-ישראליים, כלכליים, חברתיים ופוליטיים, אשר תרמו לדרדר מעשי האיבה ערב המלחמה, וניפחו את טענת הסכנה שריחפה על ישראל, על מנת להצדיק את היציאה המוקדמת למלחמה וכדי ולקדם יעדים עצמיים (ראו למשל פלד ולוי 1993, 124). אין בכוננת המאמר הנוכחי להציע גירסה חדשה של השתלשלות האירועים שהובילו לפרוץ המלחמה, אלא לדון בממד השואה שהחודר באופן שיטתי לקומפלקס התודעתי שעוצב בישראל ערב המלחמה, בשורשי, במניעיו

28 "שידור ראש הממשלה ליום העצמאות: שני מאורעות השנה: הגילויים במדבר יהודה ומשפט אייכמן", דבר, 22.4.61.

29 ישראל גלילי בקיבוץ לוחמי הגיטאות, 27 באפריל 1967; מצוטט ב-Liebman and Don-Yehiya 1983, 184. 30 ראו פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום" (מאמר הקדמה לכרכים של *Lieux de Memoire*, היסטוריה חדשה של צרפת, בעריכת הכותב), זמנים 45 (קיץ 1993): 4-19.

ובמטרותיו. בהנחה שתודעה קולקטיבית וזיכרון קולקטיבי אינם ישים טבעיים, אינם נתונים, אלא הם שדה של חליפין ומאבק תמידיים בין רצונות ואינטרסים פרטיקולריים בתוך חברה נתונה כחלק מן המאבק על דמותה; ובהנחה שהם מוצרי תרבות, מציאויות חברתיות-פוליטיות משתנות, המשקפות מאבקי כוח ואינטרסים פוליטיים ותרבותיים, אשר מתקיימים בתוך החברה, הנושאת בתוכה תודעה וזיכרון קולקטיביים אלה ומעצבת את עצמה באמצעותם – יש לראות בדיבור החורבני-השוואתי של ערב מלחמת יוני 1967 פרודוקט מורכב, לא-מקרי, של כל אותם דברים.

המעקב אחר צמיחתו והתפתחותו של שיה מסוים, מרחב תפוצתו והשפעתו, הוא עניין בעייתי, שכן אין מדובר בישות קשיחה, חומרית, מוחשית. אף על פי כן, השיח השואתי של מאי-יוני 1967 הוא בהחלט ברי-איתור, ולאחרים שבהם נוסח ומהם הופץ, אתרים שבשכמותם מיוצר בדרך כלל הזיכרון הקולקטיבי ומנוסחת המשמעות הלאומית, היו שם ושם משפחה פוליטי, והאינטרסים שלהם היו משוקעים בפס הייצור של אותו שיה. השבוע הראשון למשבר, שראשיתו הפורמלית מוגדרת בכניסת יחידות צבא מצריות לחצי האי סיני ב-15 במאי 1967 (יש הרואים דווקא בהצהרותיו המלחמתיות של הרמטכ"ל יצחק רבין מספטמבר 1966, במיוחד כלפי טוריה, נקודת התחלה תקפה יותר לתהליך ההסלמה באזור), התאפיין דווקא בשלווה יחסית בצד הישראלי. האליטות הישראליות היו מודעות היטב לעוצמה הצבאית של ישראל וליכולתה להגן על עצמה ולנצח בכל מלחמה מזרח-תיכונית. על פי הערכות של אגף המודיעין בצה"ל מן התקופה, המועד המוקדם ביותר שבו יכלה מצרים לשקול לצאת למלחמה נגד ישראל היה 1970–1971. נאצר עצמו הודה, כי מצרים עדיין לא היתה כשירה למה שהוא כינה "הקרב המכריע עם ישראל".³¹ יותר מכך: היו לא מעטים, גם מקרב מפיקי השיח הנידון, אשר ידעו כי ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה השלימה ישראל בחשאי את ייצורן של שתי פצצות האטום הראשונות שלה, שהיו אף מוכנות, במקרה הצורך, להפעלה.³² למרות כל זאת, מנקודת זמן מסוימת במהלך המשבר, החל להתנסח איום חורבן, ורבים הונעו להאמין בסכנה של הכחדה המונית או נכנסו לחרדת אמת מפני אפשרות כזו. איומיו הברוטליים של נאצר וההכרזות על כוונותיו להשמיד את ישראל ולהשליך את אוכלוסייתה לים, ששודרו בארץ, רטוריקת השנאה של שאר מנהיגי מדינות ערב, מראה הרחובות הריקים בערי הארץ עם השלמת גיוס כוחות המילואים של ישראל (כ-300 אלף חיילים), וההיעדר הכמעט מוחלט של גברים צעירים בגיל גיוס מן הנוף האזרחי של ישראל – תרמו ודאי לתחושת החרדה הגוברת, אך אין בהם לבדם כדי להסביר את היסטוריית השואה.

ב-22 במאי, כלומר בתחילת השבוע השני למשבר, הופיע בעיתון הארץ תחת הכותרת "מהריין עד ארז" מאמרו של א. [אברהם] שוייצר, מבכירי הפובליציסטים של העיתון, בעל קשרים ענפים בממסד הביטחוני ומקורב למפלגת רפ"י, מפלגתם הפורשת ממפא"י של בן-גוריון, דיין ופרס. המוטו למאמר היה "השוכח את העבר, דינו שיחיה אותו שנית". באופן מתוחכם וסובטילי למדי, תוך סיוגים עצמיים מהסמכה בוטה מדי של מאורעות היסטוריים בעלי אופי והיקף שונים ומתקופות שונות, העלה שוייצר על פני השטח, כבר בכותרת וביתר שאת במאמר עצמו, את רוח הרפאים של השואה, וטען לצורך במדיניות של תגובה צבאית הולמת מצד ישראל על מהלכיו של נאצר, אם כי טרם ערך השוואות ישירות מדי: "מה היה קורה לו הגיבה צרפת בכוח על כניסת הצבא הגרמני לאזור הריין בפקודתו של היטלר? רבים מחוקרי תולדותיה של גרמניה ההיטלרית סבורים – אף על פי שאין זה מדעי לעסוק ב'מה היה לו' – שהקריירה של הדיקטטור הנאצי היתה מגיעה לקיצה המהיר. אלא שצרפת לא הגיבה; והעולם – ובכלל זה גם צרפת – שילם בעד המחול במלחמת העולם השנייה". "ארז ושארם אי-שייך רחוקות מהריין", הוסיף שוייצר, "המצרים אינם גרמנים ועל כן נאצר אינו היטלר, אך יש קווי דמיון בין שני דיקטטורים אחוזי דיבוק". ארז היתה, אם כן, לפי שוייצר, רחוקה מנדה הריין אבל גם לא כל כך רחוקה, שאם לא כן לא היה טעם בחיבורם יחדיו; המצרים לא היו גרמנים אבל קצת כן; ולכן נאצר גם לא היה היטלר, טרח שוייצר לציין, אך בכך, על פי מיטב כללי הרטוריקה מן הסוג הזה, רק תרם לחיזוק ההשוואה שממנה כביכול נמנע במאמרו. ועוד הוסיף:

31 אחרי המלחמה אמר רמטכ"ל המלחמה רבי-אלוף יצחק רבין, כי המודיעין הישראלי הגזים בהערכת כוחו של צבא מצרים (ריאיון בידעות אחרונות, 4.10.67); בתוכנית טלוויזיה בערוץ הראשון במלאת שלושים שנה למלחמה, סיפר האלוף (מיל.) אריאל שרון, מבכירי הצבא בזמן המלחמה, כי מאחורי הקלעים, ערב המלחמה, שאל אותו אשכול ביחידות מה עליו לעשות, והאם עליו לפנות את מקומו במשרד הביטחון למשה דיין. שרון השיב לו, לפי דבריו, כי מבחינת הצבא ותחושת הביטחון שלו בכוחו ובכוננותו, יכול אשכול למנות אפילו את בבה אידלסון [מנהיגת מועצת הפועלות] לתפקיד שרת הביטחון, ושאין כל סכנה לישראל מאיומי נאצר. עדות מפיקת התוכנית ריקי שפרינצק למחברת.

32 ראו עדותו הכתובה, גם אם המעורפלת במתכוון, של ראש הרשות לפיתוח אמצעי לחימה (רפא"ל) דאז, מוניה מרדור, יומן אישי, 28.5.67 בתוך: מרדור, 1981, 498–499; הפנה אותי אל מראה מקום זה חוקר תולדות האטום הישראלי ד"ר אבנר כהן, ואני אסירת תודה לו על כך.

'חוגים מדיניים' ישראלים – כך מוסרת העיתונות – מבחינים בארגעה שחלה ביממה האחרונה. זו אותה הארגעה הזכורה היטב למי שחי באירופה בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה, שהיתה יורדת על בירוניה אחרי כל אחת מהעונות של היטלר: אחרי הנהגת שירות חובה לצבא הגרמני, אחרי הכניסה לאזור הריין, אחרי סיפוח אוסטריה ואחרי ביתור של צ'כוסלובקיה; והיטלר עודד את תחושת הארגעה, כי היא שירתה את מטרותיו. המדינאים הישראלים הנותנים יד להפצת הדעה, שאמנם חלה ארגעה, שכחו את העבר; ועלול להיות שדינם יהיה להיות אותו בפעם השנייה.

אם כן, גם אם לא נעשתה השוואה מפורשת, המסרים התת-סיפיים היו ברורים. ההנהגה המדינית של ישראל באותה עת, כמוה כצ'מברליינים בזמנם, קצרת ראות, חלשה, פייסנית, סופה שתביא על עצמה ועל עמה אסון דמוי מלחמת העולם השנייה, שואה חדשה. חמוש בלקחים היסטוריים קלושים, בעודו משעתק את השיח השואתי שעוצב מתוך אולם בית העם, נועד המאמר של שוייצר, יותר מכל דבר אחר, לערער על הלגיטימיות של ממשלתו של לוי אשכול ולהביא להפלתה, היעד הפוליטי של בן-גוריון ועמיתיו (שוייצר 1967).

מדיניות אי-ההתערבות של ארצות המערב בסכסוך המזרח-תיכוני, העלתה כצפוי מן האופל את מפלצת מינכן. מה שנאמר באופן מתוחכם יותר בעיתון הארץ, התפרץ במלוא בערותו וגסותו במאמרים הראשיים, הפופולריים מאוד, של ידיעות אחרונות:

אוי, אוי, אוי, כמה אנו חטאנו לזכרו הטהור והקדוש של הנפטר הטוב צ'מברלן! כמה הסתערנו עליו, כמה גיחכנו אותו, כמה השפלנו את כבודו – וכל זאת על שום מה? על שום שהוא דיבר בלחש עם היטלר הועקן! והרי היטלר היה מוח, בו בזמן שהעומדים מולו היו אז נטולי כל כוח פיסי, ואילו הזוחלים על בטנם בימינו מזוינים עד לשיניהם! ובכן? ... מבקרי צ'מברלן המערביים בימינו הריהם... הריהם... לא, לא הייתי רוצה לכבס את תחתוניהם כרגע... צ'מברלן? גיבור רוח היה הוא לעומתם (ההדגשות במקור) (רוזנבלום 1967א).

עוד קודם טען עורך ידיעות אחרונות, כי בינתיים הכל מתנהל כסדרו ומתקדם כצפוי על פי הדוגמה של מינכן: מעודדים את החוק על חשבון החלש... ובאופן עולה הצהרה נוסח צ'מברלן של 'שלוש בוננו' ברגע שיצליחו למחוק אותנו מן המפה (רוזנבלום 1967ב). ובחלוף עוד ימים אחדים, שבו ועלו דימויי מינכן, וביתר שאת: "אמריקה נבהלה קמעה מהשואה העלולה לפקוד גם אותה, ואיתה – את העולם כולו מהחזרה על פרשת מינכן אצלנו... הודות להחלטתנו, הודות לכוננותנו להטביע כל פתרון מינכני בדם של שואפי הפיתרון המינכני, הצטיירה באופן תמונה חדשה פתאום" (ההדגשות במקור) (רוזנבלום 1967ג).

הארץ, מצדו, חשף בימים הבאים את עמדותיו הפוליטיות במפורש, ועשה זאת בפעולה עקבית ומשולבת של כותבים שונים, יום אחר יום. בעוד מאמר המערכת מ-29 במאי (יום לאחר הגמגום האומלל של אשכול בנאום הרדיו שלו) קרא להעמיד את בן-גוריון בראשות הממשלה ואת דיין כשר ביטחון, כאשר אשכול נועד לפי תוכנית זאת לרכו בידיו "את הטיפול בעניינים 'אזרחיים'", טען כתבו הצבאי של העיתון, זאב שיף, כי יש למהר ולנקוט מהלך צבאי. "מגייע רגע שדשדוש מופרז במדמנה המדינית מוזיק לאינטרס הלאומי", הוא כתב והוסיף שיעור היסטוריה משלו: "נאצר מדבר ברורות, כשעשה זאת היטלר ערב מלחמת העולם השנייה. מדדים עד כמה שעם, שעבר שואה במלחמת העולם השנייה, מוכן היה להאמין ולהסתכן פעם נוספת... נאצר אומר שכונתו להשמיד את ישראל (בעבר לעגו לכך רודפי השלום המקצועיים), והוא ינסה לבצע את זממו – אם נניח לו. האם יש עדיין מי שמפקפק בכך?" (ההדגשה שלי, ע.1).³³ בו ביום, משלא הצליח לאסוף ארבעים חתימות של חברי כנסת ולקיים דיון במליאה על דברי ראש הממשלה אשכול, כינס בן-גוריון מסיבת עיתונאים, זבה הכריז כי ישראל עומדת בפני מבחנה הקשה ביותר מאז הקמתה, וכי ההנהגה של ישראל תכריע בימים הבאים "גורלנו לשבט או לחסד": "איש מאתנו אינו יכול לשכוח את השואה שהמיטו עלינו הנאצים", הוא הוסיף, "ואם כמה שליטי ערב, ובראשם שליט מצרים, מכריזים השכם והערב שיש להשמיד את ישראל... אל נזלזל בחומרת ההכרזות האלה... הרי אי אפשר להתעלם מסכנת מלחמת השמד הצפויה לנו, והמלחמה בשביל נאצר היא רצונו להשמיד את ישראל".³⁴ ב-31 במאי פרסם הארץ בצד מאמר המערכת מאמר נוסף תחת הכותרת "סכנת היטלר חוזרת". במאמר, הקיצוני ביותר בניסוחיו, פרי עטו של אינטלקטואל בולט ושנוי במחלוקת ממפא"י, אליעזר לבנה, קבע הכותב, כי על הפרק עומדת לא

33 "דרושה מנהיגות לאומית", מאמר המערכת, הארץ, 29.5.67; ראו גם שיף 1967.

34 דברי בן-גוריון הובאו בכל העיתונים ב-30 במאי, כולם תחת הכותרת "התנהגותנו והנהגתנו יכריעו גורלנו לשבט או לחסד". בהארץ היתה זו הכותרת הראשית בעמוד הראשון. באותו עמוד, תחת הידיעה

שאלת המצרים [מצרי טיראן], אלא "קיומו או אי-קיומו של עם ישראל", וכי "עלינו לרסק את מלאכתו של היטלר חדש בראשיתה", כאשר אפשר עוד לרסקה ולעמוד בכך". איזולת היא לא להאמין לאיזומי נאצר, הוא הוסיף. העונש על איזולת דומה במקרה של היטלר היה איום. "העם היהודי לא יוכל לשאת עוד מכה כזאת... אנחנו נשלם את מלוא המחיר; האחרים יביעו צער על היעלמנו... שבבילנו נאצר הוא היטלר. גיבוש כוח פוליטי וצבאי גדול בידי סכנת חיים לישראל. ריסקו חובת-חיים... לפנינו מלחמת מצוה" (ההדגשות שלי) (לבנה 1967). כעבור ימים אחדים, בבוקר יציאתם של מטוסי חיל האוויר הישראלי למתקפת השחר הסימולטנית על מצרים וסוריה, פרסם הארץ השוואה מפורטת בין הצהרות שני המנהיגים בתקופותיהם – היטלר ונאצר.³⁵

חרדה קולקטיבית או היסטריה קבוצתית הן תופעות קשות להגדרה.³⁶ קריאת מציאות מעוותת, התחושה של היות נרדף, רגישות זועמת וקיימה חריפה וברורה כלפי אלה הנתפסים, פעם ולתמיד, בתורת אויבים, הם מקווי האפיון הבולטים ביותר של ההמון, כותב אליאס קאנטי. "אויבים אלה יכולים לנהוג בכל צורה שהיא, קשה או פייסנית, קרה או אוהדת, חמורה או מתונה – כל אשר יעשו יתפרש כתוצאה של זדון, כוונת מכון להחריב את ההמון, בגלוי או בהסתר" (Canetti 1962, 22). הבחנות אלה של קאנטי ביחס למנטליות של קבוצה או של המון, אפשר להחילן גם על קהילה מדומיינת דוגמת אומה, אשר ברגעים היסטוריים מסוימים יש שהיא מאמצת את התחושות, ובמקרה זה החרדות, של הקבוצה או ההמון האינטימיים יותר. רגעים כאלה יכולים להיות מאורעות היסטוריים, שבמבט ראשון עשויים לעתים להיראות חסרי חשיבות או אף מזורים, כדברי ההיסטוריון האמריקני מאריי לוין, ואף על פי כן, יש בהם כדי לחשוף כוחות עמוקים, המצויים ופועלים מתחת לפני השטח של חברה. בנתחו את המקרה של החרדה מפני הקומוניזם (Red Scare) בשנים 1919–1920 בארצות הברית, כתב לוין שהאמונה ה"כמעט אוניברסלית" בהחרבתה הממששת ובאה של הציוויליזציה האמריקנית בידי קשר בולשביקי מאורגן וממומן לעילא, היתה חסרת בסיס, ושכנה כזו לא היתה קיימת מעולם. "היסטריה פוליטית", הוא כתב, מצריכה "אובדן חמור של שליטה עצמית פוליטית ודרגה גבוהה מאוד של קריאה מעוותת של המציאות – מסע צלב לזהט לחיסולו של איום דמיוני". איום מסוג זה, הוא טען, מיוצר בדרך כלל על ידי אליטות, ובמיוחד על ידי אליטות החרדות מפני היחלשות או התפוררות ההגמוניה שלהן. הדבר נעשה באמצעות חתיכות וקרעי מציאות, שלעולם אינם חוברים לכדי שלמות אחת. החרדה מזורמת ומחולחלת אל ההמונים, החרדים מפני הסכנה ועורגים לסיכולה. היסטריה פוליטית היא אפוא "צירוף מיוחד במינו של תכנון מודע של אליטות ושל תגובת המון ספונטנית ולא-מודעת בעיקרה" (Levin 1971, 4, 136) (ועוד). גם בין אלה המטפחים והמייצרים היסטריה, התמונה אינה אחידה. בעוד שיש כאלה המאמינים באמת ובתמים באיום ובסכנה, בעבור אחרים אין זו אלא מניפולציה, שנועדה להשיג כמה רווחים, כגון המשך קיומה ושליטתה של מערכת פוליטית קיימת או להפך – הפלתה של מערכת קיימת.

כדי לחולל ולקיים מצב של חרדה קולקטיבית, אין די בהמצאה או במניפולציה של אליטה, גם אם הן עשויות היטב. אסטרטגיות שיה של קבוצות אליטה מן הסוג שדנתי בו, שואבות את יעילותן רק כאשר הן עונות על צרכים חברתיים אותנטיים נרחבים, עמוקים. החברה הישראלית באביב 1967 היתה חברה יתומה ושטועה. אחרי עידן הסוער, החלוצי, המלכד והמגויס למטרות הלאום של בן-גוריון, באו הימים האפורים, הנורמליים וגם הנינוחים יותר של אשכול, שנחשב מתון ופשרן, ועמם מיתון כלכלי, אבטלה גבוהה, זעזועים חברתיים ותחושה כללית של ירידה ודיכאון. באותם

על דברי בן-גוריון, מוקמה ידיעה של כתב העיתון בפריס, יואל מרקוס, מפי "משקיפים צבאיים בפריס", ולפיה "חולשת ממשלת אשכול" היא מן השיקולים המרכזיים של נאצר במהלכו הלוחמניים.
 35 "בין היטלר לנאצר", הארץ, 5.6.67; כן ראו חיים הזו, "בפני כל העולם", מעריב, 2.6.67, שם נכתב: "נאצר הכריז על תוכניתו להזמיר את העם היהודי בישראל... זו התוכנית שעמה הוא בא לעשות מלחמה בישראל. כך נהג היטלר שהקדים דיבור למעשה. וכשם שאו לא נתן איש את דעתו על הסכנה – אף עכשיו כך, וכשם שאו רצו אליו לפייסו ולשדלו – אף עכשיו כך" ועוד.

36 דיונו של פרויד בהיסטריה יכול להיות לנו בעל עניין רב. "שום סימפטום היסטרי אינו יכול לעלות מתוך הקיום האמיתי עצמו", הוא כתב, "... בכל מקרה הזיכרון של ניסיונות קודמים שהתעורר מתוך אסוציאציה אליהם ממלא תפקיד בגרימת הסימפטום." ראו: *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud*, 1953, 193; 198. בעודו מתייחס במקרה זה לחוויות של היחיד, פרויד עצמו טען כי מושגים אלה יפים ותקפים גם לפסיכולוגיה של קבוצה. הניגוד שבין פסיכולוגיה אישית לפסיכולוגיה חברתית או פסיכולוגיה של קבוצה, שבמבט ראשון יכול להיראות רב-משמעות, מאבד הרבה מחריפותו כאשר בוהנים אותו מקרוב, כתב פרויד. ראו כתבי זיגמונד פרויד 1968, 19–20. כן ראו לעניין זה De Certeau 1986, 5–7.

ימים אף נרשם גידול בהגירה מישראל החוצה – היפוכה של התוכנית הצינונית הגדולה.³⁷ זה היה אקלים נוח ליצירתה של היסטריה מטופללת (manipulated); זו היתה גם קרקע פריכה לספיגה עממית, ספונטנית, לא-ביקורתית, של איומי נאצר להחריב את ישראל ושל נבואות החורבן מבית של הגורמים המעוניינים. כוחות נוגדים ושונים – מפלגות פוליטיות, יחידים, מפקדי צבא, העיתונות, ומגוון של מניעים היו פעילים ערב המלחמה במרחב הציבורי של ישראל, במטרה להקדים את המלחמה ולהכות את המכה הראשונה ("מכת מנע"). השיח החורבני-לוחמני, שהוא עניינו של המאמר הנוכחי, הציג את ממשלת אשכול שביקשה להשיג פתרון מדיני, עם אבא אבן בתפקיד שר החוץ, בתור ממשלה חלשה, זקנה, לא די גברית, "גלותית" יותר מאשר ישראלית, וניסיונותיה הדיפלומטיים תוארו כשתדלנות "גבאית"; ממשלה שאינה הולמת את גודל ההכרעות העומדות על הפרק.³⁸ אלוף אריאל שרון כינה את הממשלה "מתרפסת", טען כי אנו "מציגים את עצמנו ככלי ריק, כמדינה חסרת אונים" (הבר 1987, 195-196). מאמציו של אבא אבן ערב המלחמה לגייס את שירותי התייוון של צרפת, בריטניה וארצות הברית, עלו לו בכינויים של שתדלן וגבאי. "הרושם שהתקבל בפריז אחרי פגישת השר עם הנשיא [דה-גול] היה מדכא", דיווח כתב ידיעות בבירה הצרפתית, איש מקורב לרפ"ל ולממסד הביטחוני.

אבן, במקום להשמיע באוזני הגנרל אזהרה חד-משמעית, ברורה ותקיפה, על החלטתה הנחושה של ישראל להגן על זכויותיה בכוח נשק... עשה על דה-גול רושם אומלל של שתדלן. ישראל לא רוצה במלחמה, ישראל לא תפתח במלחמה, ישראל מגייסת את עזרת העולם, זה מה שאמר השר אבן לגנרל דה-גול בשעה שרבבות חיילי ישראל כבר הציבו את השריון לאורך גבול סיני (ההדגשות שלי, ע.י. 39).

גם מתוך הצבא, שעבר מהלך אדיר של הצטיידות והתרחבות דווקא בתקופת אשכול המתון ובהנהגתו הצבאית של הרמטכ"ל יצחק רבין, עלתה התביעה למכת מנע מקדימה ובמובלע להחלפתו של ראש הממשלה. "היום ניסרנו כמו ידיו... את הנשק העיקרי שלנו – הפחד מפנינו", אמר שרון בפגישה בין אשכול למפקדים בכירים בצבא, למחרת נאומו המגומגם של האחרון ברדיו. "... העם מוכן למלחמה צודקת... העם מבין וחס שהוא צריך לשלם... הבעיה אינה המצרים [מצרי טיראן]. הבעיה היא קיום עם ישראל". האלופים האחרים שנכחו בפגישה – אלעזר, גביש, טל, נרקיס ופלד – הצטרפו לרברי שרון, הביעו למעשה אי-אמון בממשלה ודיברו על מעילתה בתפקידה ההיסטורי וסיכון המדינה.⁴⁰ פגישת הגנרלים עם ראש הממשלה היתה רגע קריטי במהלך ההיסטורי אל עבר מלחמה, ושעה קשה במיוחד לדמוקרטיה הישראלית, כלומר, במעבר מדיון ענייני באפשרות של הקדמת המלחמה, באלטרנטיבות למהלך זה ובמספרי הקורבנות הצפויים בכל אחת מהן, אל התייצבותם של מפקדי הצבא נגד ממשלה נבחרת. האומנם נסחפה חבורת הגנרלים, שידעה טוב מכל אחד אחר את כוחו של צה"ל, להאמין בשיח השואתי המאורגן ובאפשרות הכחדתה הפיסית של ישראל? או שהיתה זו תגובה צפויה, אם גם אנטי-דמוקרטית מאוד, של ראשי ארגון, יהיה אשר יהיה, להביא את ארגונם לידי מיצוי מרבי של יכולותיו וכוחו, כמו גם מפגן האמביציה של ראשי הצבא לכפות את עמדתם, ובדרך זו

37 ראוי להזכיר את הבדיחה שהילכה אז על אודות השלט בשער היציאה של שדה התעופה הלאומי של ישראל, שבו נאמר כי "האחרון שיוצא מתבקש לכבות את האור" – עדות לתחושה הרווחת, כי הניסיון הישראלי קרב והולך אל פרק הסיום שלו.

38 כבר ב-25 במאי נכתב בהארץ, כי "ההרכב האישי של הממשלה, מבחר הכשרונות המאוגדים בה" אינו כשיר להתמודד עם ההכרעות המתבקשות נוכח המצב. ב-29 במאי קרא העיתון בפירוש להחלפתו של אשכול ולהצבתם של בן-גוריון בראשות הממשלה ומשה דיין במשרד הביטחון. ידיעות אחרונות וכותבים שונים בעיתונים אחרים הצטרפו אף הם למסע להחלפת אשכול. דבר, שופרה של הממשלה, ניסה להחזיר מלחמה: "אילו היינו מכלכלים בעבר את מאבקינו ואת מעשינו לפי הנחיות 'הארץ' לא היתה קמה המדינה בכלל. לא שכחנו כי בכל מבחן רציני הטיף 'הארץ' לכניעה: בימי מאורעות הדמים – כניעה לערבים – לפי הנוסח של 'ברית שלום'; בימי המאבק על המדינה – כניעה לשלטונות המנדט; לאחר הקמת המדינה התנגדות לעלייה הגדולה...; התנגדות להתיישבות... אם 'הארץ', שבכל השנים היה מתנגד חריף לאקטיביזם ביטחוני, תובע עתה למסור את ראשות הממשלה ואת תיק הביטחון לאקטיביסטים מובהקים, יש חשד מבוסס שהדבר אינו נובע רק מנימוקים פטריטיים, כי אם גם מרצון לנצל שעת כושר לסילוק הממשלה הנוכחית..." ז. יואלי, "הרוח הרעה המשתוללת ב'הארץ'", דבר, 31.5.67.

39 רשימה של ישעיהו בן-פורת על המהלכים ערב המלחמה, ידיעות אחרונות, 23.6.67. יש לשים לב להעמדה הטעונה של ה"שתדלן" הישראלי, המפוחך, הפתטי, הנושא אתו בשורת אי-רצונה של ישראל לצאת למלחמה, מול ה"גנרל" הצרפתי, שכוכו היה זה שהניף את נס המרד של צרפת החופשית נגד ממשלתו משתפת הפעולה עם הנאצים בימי מלחמת העולם השנייה. בהמשך קובע בן-פורת כי לא היתה זו אשמת אבן, אלא אשמת הממשלה כולה.

40 ראו הבר 1987, 194-198; כן ראו את דיונו המעניין של מיכאל אורן (1999, 41-75).

להוכיח את צדקתה? הדיבור הצבאי על סכנת הכיליון הזין, כמובן, את הדיבור האזרחי ולהפך, במהלך משולב, אם גם לא בהכרח מודע לגמרי, מצד כל הנפשות הפועלות. מכל מקום, הציבור בארץ כן נפתח להאמין בשואה הממששת ובאה. ברחובות נערכו הפגנות נגד הממשלה, מדפי המזון בחנויות רוקנו, נרשמה עלייה במספר הישראלים היוצאים מן הארץ, אלפי מיטות הוכנו בבתי חולים, ובתל-אביב נחפרו קברי המונים.⁴¹

השקט המידי שירד על הארץ, בבת אחת, עם התפטרותו של אשכול מתפקיד שר הביטחון ומינוי משה דיין תחתיו והרחבת הממשלה, יכול לספר על מידת עומקה של ההיסטוריה הקיבוצית שאחזה בישראל; כשם שפרצה בחטף ובאופן מסתורי למדי, כך שככה כלא-היתה, עדות לאופיה המטופלל, המאורגן. הקרקע להקדמת המלחמה, "מכת מנע", הוכשרה. המלחמה יכלה עתה להיתפס גם כמלחמת הגנה וגם כמלחמת גאולה, והניצחון כמעשה נסים, שהאלטרנטיבה היחידה לו היתה חורבן טוטלי. המלחמה עצמה והאופן שבו התנהלה וכן הניצחון המהיר בשלוש חזיתות – עדות נוספת לכך שתמונת החורבן שצוירה בפני ישראל והעולם לא היה לה בסיס של ממש – לא זו בלבד שלא הביאו להרהור שבדיעבד בדבר תקפותן של נבואות השואה, אלא אף חיזקו אותן, כמו במעגל לוגי סגור המזין את עצמו, בחינת הוכחה ניצחת. כגודל הניצחון כן גודל השואה שנמנעה.

הניצחון, הכיבוש, הטריטוריות החדשות היו האלטרנטיבה לתאי הגאוזים. "לשמחתנו – ולצערם הרב של הערבים – לא הושמדה מדינת ישראל ותושביה לא נשחטו, לא הוכנסו לתאי גאוזים ולמשרפות. למדינות ערב היו תוכניות כאלה... הם הכריזו שישמידו אותנו, ישרפו את ערינו וכפרינו ויחסלו אותנו. העולם כולו ידע... אך העולם לא האמין שהערבים יגשימו את איומיהם. היחידים שהאמינו היינו אנחנו", הכריז העיתון ידיעות אחרונות (ההדגשה במקור) (שמיר 1967). אולם הדיבור מן הסוג הזה לא נעצר בטורי העיתונות הפופולרית. הוא דבק גם בטובים ובמבריקים ביותר, וחצה ימים ויבשות. "לאור ההיכרות הממושכת אל תעמידו את העם הזה בפני האין ברירה", כתב עתה ב"עצות לשונאים" חיים גורי, מתערו המובהק, ההוגן והאנין של משפט אייכמן שש שנים קודם; הצבר שיכול, שהיה רשאי אולי יותר מכל אחד אחר, לדבר כביכול מתוך ניסיון השואה: "בשעה כזאת הוא [העם הזה] נעשה אחר ומשבש ללא תקנה את 'תמונת המודיעין' אשר הצטיירה במוחכם ובלבבכם ובתיקכם. רעל האין ברירה הופך בעורקיו ולא בדרך פלא לשיקוי פלאים. הוא מחולל הפתעות. הוא שובר שיאי הרמת משקלות וריצה מהירה: מלוא תולדותיו על גבו בדרכי האש" (גורי 1967). "זורנו הוא הדור שראה את המשרפות, וילדינו אימצו אל לבם את לקח השואה", אמר עוד גורי במפגש סופרים ואינטלקטואלים בירושלים, ימים אחדים אחר כך. "לפתע הבינו יהודים רבים מה אירע והאמינו במלים שקמו לתחייה, קרעו את הלב וחוללו בו מהומה".⁴² ואילו אבא קובנר, האיש של גטו וילנה, הפרטיון המשורר, שטבע את המלים הגורליות או, בתוך החורבן, "אל נלך כצאן לטבח", יכול היה לומר באותה הזדמנות, בירושלים, ביולי 1967: "הבית הזה, ביתי זה שלי, על כל יושביו ומעשיו, היה מועד לטבח לפני סופו של חודש זה" (ההדגשה שלי, ז.ע.).⁴³

זיכרון כוונות

כיוון שאשוויץ כהיסטוריה, כמציאות עבר, כסמל וכמטאפורה היתה כל כך בלתי מתקבלת על הדעת, היא יכלה להיעשות עתה, במהלך מעוות, צורת דיבור שגורה וקלה כל כך, אובייקט ברה-מרה. האי-ייצוגיות המוחלטת שלה הפכה אותה למשהו המייצג דברים רבים כל כך, כל דבר כמעט, בהתאם לעיני המתבונן. כשם שאשוויץ יכלה להיתפס כ"המחיר ששולם תמורת תחייתה של ישראל",⁴⁴

41 מעריב, ידיעה חדשותית, 29.6.67, מצוטט אצל שגב (1991, 364–365).

42 חיים גורי בכנס סופרים בירושלים, 10 ביולי 1967. הדברים תורגמו לאנגלית על ידי אגדת הסופרים והופצו בעולם. מצאתי אותם בספריית הקונגרס בווינגטון. כיוון שהנוסח העברי המקורי שלהם לא נמצא עד כה, הנוסח המובא כאן הוא תרגום שלי מאנגלית. תודתי לגיא בן-פורת ולאורית זיו על עזרתם.

43 שם. בשיחה של אבא קובנר עם חיילים בני קיבוצים אחרי המלחמה, דיברו אחדים על תחושת השואה התלויה ועומדת שחשו ערב המלחמה (שפירא 1970: 160). לעומת זאת, בשיחה בישיבת הרב קוק, שהתקיימה ביוזמת צוות "שיח לחמים", אמר אחד הדוברים, דב ביגון: "ימי הכוונות היו ימים של חרדה... אבל אף פעם לא היתה לי הרגשה שחס וחלילה עם ישראל יושמד. היה ביטחון של ניצחון. כולם דיברו על השמדה, אבל מעולם לא חשבתי שהנה כל עם ישראל כאן הולך לאיבוד". שדמות 29, אביב תשכ"ח, עמ' 18.

44 דברים של תיארי מולנייה, חבר האקדמיה הצרפתית, במאמר "מאשוויץ עד סיני" שהתפרסם ביומון הצרפתי *Le Figaro* ותרגומו הופיע בידיעות אחרונות, 27.6.67.

אפשר היה לנצלה לימים לצורך הגדרתו של גבול ישראל עד 1967,⁴⁵ או בתור הצדקה ליציאה למלחמת לבנון חמש-עשרה שנים אחר כך.⁴⁶ זיכרון אושוויץ כמיתוס מכונן, מתקן ומצדיק-כל, נהפך לזיכרון כבוננות מתמדת ולכל עניין. הניצחון המאוחר הזה על "אושוויץ" בקרבות סיני, הגדה המערבית והגולן, אפשר את הפיכתה של מדינת ישראל, תופעה פוליטית מודרנית ורציונלית, למושג הקדום, המקודש והאי-היסטורי של ארץ-ישראל, וטען את הארץ בתוספת הקדושה של השואה שנמנעה. תמורה נסית זו הילכה קסם גם על הממשלה. מהחלטתה ההיסטורית, אם גם קצרת הימים, מיום 19 ביוני 1967, על נכונותה לסגת מחצי האי סיני ומן הגולן אם יסכימו מצרים וסוריה לנהל משא ומתן ישיר להסכם שלום ולסידורי ביטחון הדדיים, נפקד מקומה של הגדה המערבית. הטריטוריה הזו, ארצו העתיקה של ישראל וביתם הנוכחי של הפלשתינים, הופקעה מהחלטת הממשלה ומן הפוליטיקה בכלל, כלומר מן האפשרי, מן ההווה, מוזמנם ומהכרעותיהם של בני אדם. "מדינת ישראל היתה לפתע לארץ ישראל", קבע חיים גורי. "...פירושו של דבר, לחיות לפי חוקים של זמן אחר, להיות רגיש וחזק כדי לעמוד בכל המבחנים הללו, וכדי להבין שכל דרכי הנסיגה חסומים" (ההדגשות שלי, ע.ו.).⁴⁷ חבל ארץ זה הוגדר מניה וביה מחוץ למשא ומתן, "גוף חי... מחוץ ומעל לחוקי הזמן", כניסוחו של ויזל.⁴⁸

בכעין הד למלותיו של פרימו לוי בפתיחת הדברים ובפרספקטיבה של עשרים שנות שליטה ישראלית בשטח, שעל פי גורי, ויזל ואחרים הוצא אל מחוץ ל"חוקי הזמן", הררה הסופר הפלסטיני-ישראלי אמיל חביבי, באמצע שנות השמונים, בהשפעה ההרסנית על הנפש הישראלית שהיתה לשואה ולזיכרון החורבן וההשפלה, שהמיטו הנאצים על היהודים: "אינני מעלה על דעתי שאחיהם של היינה והרמב"ם, ברטולד ברכט וסטפן צווייג, אלברט אינשטיין והמשורר היהודי-ערבי בן האלמוות אלסוואל, הוא שלמה בן עובדיה, היו מרשים, ללא השואה, שממשל יהודי יגרש עם שמי אחר ממולדתו". ובמקום אחר באותה מסה כתב חביבי: "הסבל הנורא שגרמה החיה הנאצית ליהודים נמדד לא רק בששת המיליונים שנספו במחנות הריכוז ובהשמדה. הוא נמדד גם בהשפעה השלילית של המחור הנורא ששילם העם היהודי על המסורת היהודית רבת התהילה, ובאיום בהשחתת מה שקרוי 'הלב היהודי'" (חביבי 1986, 27).

המרכז הבינתחומי, הרצליה

ביבליוגרפיה

- אורן, מיכאל, 1999. "מי רצה במלחמת ששת הימים?" תכלת, כתבי-עת למחשבה ישראלית 7 (אביב): 41-75.
 אלמוגי, יוסף, 1961. "יש אלפי אייכמנים סמוך לגבולות ישראל", דבר, 12.6.61.
 אלתרמן, נתן, 1961. "הטור השביעי", דבר, 12.5.61.
 בן-גוריון, דוד, 1961. "כאשר אני שומע את נאצר, נרמה לי שהיטלר מדבר", ידיעות אחרונות, 6.6.61.
 בן-גוריון, גרעון, 1961. "משפט אייכמן — אזהרה מפני היעדר כוח מגן", דבר, 29.5.61.
 בן-פורת, ישעיהו, 1961. "שתי וערב עם ראש הממשלה דוד בן-גוריון", ידיעות אחרונות, 31.3.61.
 גוטמן, ישראל (עורך ראשי), 1990. האנציקלופדיה של השואה, כרכים ב', ג', יד ושם, ספריית פועלים, תל-אביב.
 גורי, חיים, 1961. "מול תא הזכוכית", למחזב 24.4.61, מופיע במול תא הזכוכית (גורי 1963), עמ' 25.
 גורי, חיים, 1963. מול תא הזכוכית, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
 דיין, משה, 1961. "כל שעל אדמה בישראל מיועד ליהודים בתפוצות", דבר, 1.7.61.
 הבר, איתן, 1987. היום תפרוץ מלחמה: זיכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראש הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, הוצאת עידנים, ידיעות אחרונות, תל-אביב.
 ויזל, אלי, 1967. "ליד הכותל", ידיעות אחרונות, 16.6.67.
 זרטל, עדית, 1999. "חנה ארנדט נגד מדינת ישראל", 50 ל-48 מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל [גיליון מיוחד של תיאוריה וביקורת], ערך עדי אופיר, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, ירושלים ותל-אביב.
 חביבי, אמיל, 1986. "השואה שלכם האסון שלנו", פוליטיקה 8 [גיליון מיוחד: הישראלים והשואה] (יוני-יולי): 27.
 טהר לב, חיים, 1961. "המצעד הכפול", דבר, 10.5.61.
 טרבור-רופר, יו, 1961. "משמעות משפט אייכמן כלפי היהודים והעולם", דבר, 11.4.61.
 לבנה, אליעזר, 1967. "סכנת היטלר חוזרת", הארץ, 31.5.67.

45 אף כי ניסה לנתק את עצמו מהגדרה זו, היה זה דווקא אבא אבן שהשתמש לראשונה בביטוי "גבולות אושוויץ" לתיאור גבולות 1967.

46 ראו דברי ראש הממשלה מנחם בגין בישיבת הממשלה ערב המלחמה, 4.6.82.

47 חיים גורי בכנס סופרים בירושלים, 10 ביולי 1967; ראו הערה 42.

48 ראו דברי אלי ויזל (1967) על הכותל ימים אחרים אחרי הניצחון.

- להב, פנינה, 1999. ישראל במשפט, שמעון אגרנט והמאה הציונית, עם עובד (אפקים), תל-אביב.
 לוי, פרימו, 1979. ההפוגה, תרגום מאיטלקית אברהם פסקא, ספרית פועלים, תל-אביב.
 מרדור, מוניה, 1981. "יומן אישי", בתוך רפא"ל, מחקר ופיתוח למען ביטחון ישראל, מערכות, תל-אביב.
 פלד, יואב, ויגיל לוי, 1993. "1967 והסוציולוגיה הישראלית", תיאוריה וביקורת 3 (חורף).
 פניגר, עופר, 1972 [1963]. "מכתב ליעל", 5 בינואר 1963, העולם היה בתוכי, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
 פראגר, משה, — מאזן זוטא של משפט אייכמן", דבר, 15.5.61.
 פרויד, זיגמונד, 1968. "פסיכולוגיה של ההמון ואנליזה של האני", תרגום אריה בר, כתבי זיגמונד פרויד 5, דביר, תל-אביב.
 רונבלום, הרצל, 1960. "שהחיינו!", ידיעות אחרונות, 23.5.60.
 —, 1967 א. "צ'מברלן ז'ל", ידיעות אחרונות, 26.5.67.
 —, 1967 ב. ידיעות אחרונות, 23.5.67.
 —, 1967 ג. "בברכה לזהות לצדה", ידיעות אחרונות, 29.5.67.
 שגב, שמואל, 1961. "אייכמן על המופתי", מעריב, 10.3.61.
 שוויצר, אברהם, 1967. "מהריין עד ארז", הארץ, 22.5.67.
 שיף, זאב, 1967. "שעון החול", הארץ, 29.5.67.
 שמחוני, יהודית, 1961. "מסקנות משפט אייכמן: הביטחון הוא המפתח לקיומנו", דבר, 11.5.61.
 שמיר, אהרון, 1967. "לא נזח מפה!", ידיעות אחרונות, 23.6.67.
 שפירא, אברהם (עורך), 1970. שיח לוחמים, הרצאת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית.

- Arendt, Hannah, [1963] 1994. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin.
 Canetti, Elias, 1962. *Crowds and Power*. London: Viking Press.
 De Certeau, Michel, 1986. "Psychoanalysis and Its History," in *Heterologies, Discourse on the Other*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
 Kohler, Lotte, and Hans Saner (eds.), 1992. *Hannah Arendt Karl Jaspers Correspondence 1926–1969*. New York and London: Harcourt Brace.
 Levin, Murray B., 1971. *Political Hysteria in America; The Democratic Capacity for Repression*. New York and London: Basic Books.
 Liebman, Charles, and Eliezer Don-Yehiya, 1983. *Civil Religion in Israel*. Berkeley and London: The University of California Press.
 Novick, Peter, 1999. *The Holocaust in the American Culture*. New York: Houghton Mifflin.
 Sontag, Susan, 1964. "Reflection on the Deputy," in *The Storm over the Deputy*, ed. Eric Bentley. New York: Grove Press.
 Strachey, James (ed.), 1953. "The Aetiology of Hysteria," in *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud*, vol. 3. London: Hogarth Press.
 Trouillot, Michel-Rolph, 1995. *Silencing the Past, Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press.
 Vernant, Jean-Paul, 1991. *Mortals and Immortals* (collected essays), ed. Froma I. Zeitlin. Princeton: Princeton University Press.
 White, Hayden, 1973. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
 Zertal, Idith, 1998. "De Trumpeldor a Rabin, la Belle Mort dans le discours sioniste-israelien." Paris: Annales.
 Zerubavel, Yael, 1989. "Memory of Death and Death of Memory," *Representations* 26 (Spring).